



Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Ommen, K. van

Citation

Ommen, K. van. (2020, July 2). *'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/123225> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ommen, K. van

Title: 'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Issue Date: 2020-07-02

Hoofdstuk 2

Scaliger, boekenverzamelaar van 1552 tot 1593 – De Franse periode

2.1 Scaligers eerste boeken

Julius Caesar Scaliger, Josephs vader, was een Italiaan die volgens eigen bewering afkomstig was uit Rocca di Riva aan het Gardameer. Tot zijn eenendertigste jaar was hij militair maar op latere leeftijd ging hij aan de Universiteit van Padua filosofie, Grieks en geneeskunde studeren. Het verhaal wil dat zijn interesse naar de geneeskunde ontstond tijdens een van zijn veldtochten, waarbij hij delen uit de *Opera* van de klassieke geneesheer Galenus kopieerde.¹ Rond 1525 verhuisde hij naar Agen in Frankrijk, waar hij als geneesheer van de bisschop van Agen, Antonio della Rovere werkte.²

Als humanistisch geleerde bewoog J.C. Scaliger zich op allerlei wetenschapsterreinen. Zo schreef hij *De causis latinae linguae* (1540), een theoretische verhandeling van de Latijnse grammatica. Van zijn hand is ook een *Poetica* van deze taal, in 1561 postuum gepubliceerd. Hij bracht daarnaast commentaren uit op de botanische werken van Aristoteles en Theophrastus. Scaligers vader was een wetenschappelijk heethoofd.³ Dat blijkt onder meer uit zijn polemieken over de *Ciceronianus* (1531): hij maakt daarin ruzie met Desiderius Erasmus van Rotterdam (1467-1536) over het gebruik van de Latijnse grammatica.

Duidelijk is dat ook Scaliger senior geen boeken had kunnen schrijven zonder een deugdelijke bibliotheek. Joseph moet dus als klein jongetje al in aanraking zijn gekomen met boeken en handschriften uit de bibliotheek van zijn vader. Hoe die bibliotheek precies was samengesteld, valt niet meer te reconstrueren. We kunnen er vanwege Scaligers vaders interesse van uitgaan dat er in ieder geval boeken op het gebied van de Latijnse taal, anatomie en botanie tussen zaten.

In juni 1552, als Joseph Scaliger twaalf jaar oud is, gaat hij samen met zijn broers Léonard en Jean Constant naar het Collège de Guyenne in Bordeaux.⁴ Dit college maakt sinds 1551 een zekere bloei door vanwege bekwame leraren en een groeiend aantal leerlingen, onder wie Michel de Montaigne (1533-1592). In die tijd verzorgen stedelijke scholen onderwijs aan jonge mannen uit de bovenlaag van de samenleving. Deze scholen vormen een

¹ Nu manuscript UBL SCA 18. Twee epigrammen in dit werk, een van vader Scaliger op zichzelf en een van Joseph op zijn vader, wijzen op het sterke zelfgevoel van de Scaligers.

² Zie voor het leven van J.C. Scaliger: V. Hall, 'Life of Julius Caesar Scaliger (1484-1558)' in: *Transactions of the American Philosophical Society*, New Series, Vol. 40, No. 2 (1950), pp. 85-170; M. Billanovich, 'Benedetto Bordon e Giulio Cesare Scaligero,' *Italia Medioevale e Umanistica* 11 (1968), pp. 187-256.

³ Julius Caesar Scaliger wordt vaak gekarakteriseerd als een prikkelbaar en ijdel persoon. Hij had een goed geheugen, een gedegen inzicht in zaken en maakte vele vijanden. Al deze 'kwaliteiten' worden ook toegeschreven aan zijn zoon. Cf. F. Galton, *Hereditary Genius. An Inquiry into its Law and Consequences*. London, New York, 1892, pp. 181-182.

⁴ Deze periode duurde van juni 1552 tot juli 1555. Berichtgeving over de vorderingen van Josephus als leerling in deze periode is te vinden in de brieven van verschillende leraren aan Julius Caesar Scaliger in J. de Bourrousse de Laffore, 'Jules-César de Lescale' in: *Recueil de la Société d'agriculture, sciences et arts d'Agen*. Series II, 1 (1860), pp. 33-42.

vooropleiding voor de universiteit. De lessen die de jonge Scaliger krijgt, concentreren zich vooral op het Latijn en de klassieke literatuur, de kern van het lesprogramma aan alle colleges. Grieks krijgt in vergelijking met het Latijnse curriculum in het algemeen minder aandacht.⁵ Voor het onderwijs aan zijn drie zoons schaft J.C. Scaliger boeken aan. Het schijnt dat hij zelf ook grote interesse toont in deze lesboeken.⁶ Hoogstwaarschijnlijk leggen deze studieboeken de basis voor de bibliotheek van de jonge Scaliger.

Scaliger ontpopt zich tijdens zijn verblijf in Bordeaux tot een ambitieuze en intelligente leerling die snel vooruitgang boekt in zijn beheersing van de Latijnse taal.⁷ Het is de humanist en hoogleraar Latijn Marcus Antonius Muret (1526-1585) die met zijn uitzonderlijk literair en filologisch talent grote invloed op Scaliger uitoefent. Muret bewondert Scaligers vader. Hij heeft Joseph voor het eerst in Bordeaux ontmoet. Daarna ontmoeten zij elkaar opnieuw in Parijs tijdens Scaligers studie. Muret vestigt stevig de aandacht van Scaliger op de studie van het Latijn en het Grieks en wijst hem op het belang van het vergaren van betrouwbare bronnen en brengt hem al doende de filologische beginselen bij.

Deze werkmethode is bepalend voor Josephs verdere ontwikkeling als geleerde. Het principe van de vergelijkende taalkunde past Scaliger later ook toe op verschillende oosterse talen.⁸ Het bronnenonderzoek spreekt Scaliger zeer aan. Gedurende zijn hele wetenschappelijke carrière verzamelt hij betrouwbare historische bronnen die een nieuw licht kunnen werpen op teksten uit de oudheid. Zowel gedrukte als handgeschreven bronnen zijn onontbeerlijk voor dit soort onderzoek, de nadruk van het onderzoek ligt dan ook op de speurtocht naar de grondtekst om een tekst te vertalen of verklaren.

Al tijdens zijn schooltijd komt Scaliger dus in aanraking met de vergelijkende taalwetenschappen. Tussen juni 1552 en juli 1555, het jaar waarin Scaliger en zijn broers vanwege een pestepidemie naar Agen terugkeren, schaft zijn leraar Laurens de Lamarque op kosten van Scaligers vader verschillende boeken van klassieke auteurs aan voor zijn leerling. Hieronder bevinden zich een brievenuitgave van Ovidius, de *Spreuken* en een editie van de *Epistolae ad Familiares*, de *Epistolae ad Atticum*,⁹ twee delen Textor,¹⁰ edities van Horatius, Caesar, Valerius Maximus en Vergilius. Tot de aanschaf behoren ook een Griekse grammatica, een Latijnse grammatica van Philippus Melanchthon (1497-1560),¹¹ een

⁵ Vader Scaliger onderwees Joseph nauwelijks in het Grieks omdat hij, zoals vele latinisten van zijn tijd het Grieks als een 'oosterse' taal beschouwde en het daarmee ondergeschikt achtte aan het Latijn.

⁶ V. Hall, 'The Scaliger Family Papers' in: *Proceedings of the American Philosophical Society*. 82 (1948) nr. 2, p. 121.

⁷ Joseph leerde al op jonge leeftijd Latijn van zijn vader. Berichtgeving over de vorderingen van Joseph als leerling in deze periode is te vinden in de brieven van de leraren Girard Roques, Simon Beaupé en Laurens de Lamarque aan Julius Caesar Scaliger in UBL BPL 2623, waarvan een gedeelte is afgedrukt in: De Bourrouse de Laffore, 'Jules-César de Lescale'. (1860), pp. 33-42.

⁸ Muret had met de onderwijsmethode die zich richtte op de verwevenheid of fusie van de dichtkunst en de filologie ook invloed op zijn leerlingen Michel de Montaigne en Justus Lipsius. Zie over Muret: C. Dejob, *Marc-Antoine Muret. Un professeur français en Italie dans la seconde moitié du XVIe siècle*, Genève 1970 en S. Lee, *The French Renaissance in England. An Account of the Literary relations of England and France in the Sixteenth Century*. New York 1968, p. 382.

⁹ In de Veilingcatalogus 1609 komt een Manutius-editie van deze titel uit 1544 voor op pagina 17. Gezien het geleerde karakter van de uitgave zal deze editie niet voor een scholier bestemd zijn geweest.

¹⁰ De scholiereneditie van Ravisius Textor (1480-1524), *Specimen epithetorum*. Parijs, Henri Estienne, 1518: een boek over klassieke mythologie en een hulpwerk bij het leren van Latijn en een editie van de *Officinae partim historicis, partim poeticis referta disciplinis* (Parijs, A. Aussourd en R. Chaudière 1520).

¹¹ Mogelijk een exemplaar van *Grammatica Melanchthonis latina*. Paris, R. Estienne, 1548 of 1550.

Portugese grammatica¹² en een editie van de *psalmen* van David.¹³ Deze lijst toont dat de interesse van de jonge Joseph zich al vroeg breed ontwikkelt: niet alleen Latijn, ook het Portugees, Grieks en andere talen interesseren hem. Het lijkt aannemelijk dat deze en andere boeken die voor Joseph worden aangeschaft, schoolboeken waren. In die tijd worden veel klassieke teksten uitgegeven in kleinere formaten en aangeboden tegen een lagere prijs, bedoeld voor onderwijs aan scholieren en studenten. De duurdere folio-uitgaven zijn voorbehouden aan het geleerdenpubliek en de kapitaalkrachtige boekenverzamelaars.

De boekencollectie waarover Joseph tijdens zijn schooltijd beschikt, is vermoedelijk van beperkte omvang. Hij deelt de boeken immers met zijn broers. Daarnaast is het een algemeen verschijnsel dat leermeesters hun leerlingen toegang verschaffen tot hun eigen bibliotheek en hen voor een korte periode boeken uitlenen.

Voor de jonge Joseph Scaliger is de omgang met oudere geleerden en boekenverzamelaars even belangrijk als de toegang tot geschreven bronnen. Thuis komt hij al in contact met verschillende geleerde vrienden van zijn vader, zoals de lexicograaf Robert Constantin (1530-1605), die in de periode 1555 tot 1557 in Agen verblijft. De relatie tussen Constantin, Joseph en zijn oudere broer Sylvius (1530-1585) is bijzonder hecht, ze beschouwen elkaar als broeders.¹⁴ De lexicograaf verwerft enige roem doordat hij in 1555 de zogenoemde *Nomenclator* publiceert. De *Nomenclator* is een eerste aanzet tot een overzicht van alle tot dan toe in Frankrijk gedrukte boeken.¹⁵ Constantin heeft voor de *Nomenclator* een grote hoeveelheid tot dan toe onbekende informatie verzameld over Engelse bibliotheken en de Franse Bibliothèque royale.

Na de dood van Scaligers vader blijft Constantin bevriend met de familie. Hij is degene die Joseph introduceert in het boekenbedrijf, de wereld van boekdrukkers en -verkopers. Constantin maakt Joseph ook deelgenoot van de kring van geleerden om hem heen en spoort Joseph aan zijn diensten aan te bieden aan de botanicus Jacques Daléchamp (1513-1588) met wie Constantin goed bevriend is. De familievriend leidt Joseph ook in bij het editeren en het uitgeven van een wetenschappelijk tekst. Zo betreft Constantin Joseph bij de uitgave van de postume editie van diens vaders *Poetices libri septem*, die onder Constantins redacteurschap in 1561 van de drukpers komt. Dat Constantin het werk uitgeeft, was een expliciete wens van Scaliger senior. Een maand voor zijn dood, op 21 oktober 1558, draagt hij zijn zoon Joseph op het manuscript van zijn *Poetica* aan Constantin toe te vertrouwen. Een eerdere poging van Jean de Maumont (1505-1584) om de tekst te laten drukken bij Charles Estienne (1504-1564) in Parijs was namelijk mislukt.¹⁶ Joseph stuurt het manuscript naar Constantin, die op dat moment in Lyon verblijft.

¹² Mogelijk een exemplaar van de *Grammatica da lingoagem portuguesa* van Fernão de Oliveira, Lissabon 1536. (A.J. Anselmo, *Bibliografia das obras impressas em Portugal no século XVI*. Lissabon, 1926, nr. 607). Het boek kostte 30 sol, de hoogste prijs in deze partij.

¹³ De Bourrousse de Laffore, *Jules-César de Lescale*. 1860, pp. 33-42. De lijst van aangeschafte boeken met hun prijzen is overgeleverd in een brief van De Lamarque aan vader Scaliger uit 1555. Een deel van deze brief is afgedrukt in Robinson, *The Autobiography*. 1927, pp. 29-30.

¹⁴ M. Magnien, 'Le *Nomenclator* de Robert Constantin (1555), première bibliographie française?' in: H. Cazes, (ed), *Renaissance and Reformation* 34.3, summer 2011, p. 68.

¹⁵ R. Constantin, *Nomenclator insignium scriptorum, quorum libri extant vel manuscripti, vel impressi: ex Bibliothecis Galliae & Angliae*. [...]. Parijs, André Wechel, 1555. Zie over deze *Nomenclator*: Magnien, 'Le *Nomenclator* de Robert Constantin. (1555)', 2011, pp. 65-89.

¹⁶ R. Magnien, 'Robert Constantin, éditeur de J.-C. Scaliger' in: F. Giacone en J. Dupèbe, (eds), *Esculape et Dionysos. Mélanges en l'honneur de Jean Céard*. Genève 2008, pp. 1045-1063.

De *Poetica* brengt Constantin aanvankelijk onder bij Jean Crespin (1520-1572), boekdrukker en een sleutelfiguur in de Reformatie.¹⁷ Hier zien we hoeveel belang wordt gehecht aan het onderhouden van relaties binnen dezelfde geloofsovertuiging. De eerste uitgave van de *Poetica* van Scaliger verschijnt in 1561 echter niet bij Crespin in Lyon, omdat die te lang wachtte met het drukken van het boek. Het boek komt wel van de persen in Genève, op kosten van uitgever Antoine Vincent (1536-1568), een van de belangrijkste *marchand-libraires* van Lyon in de periode 1530-1560. Niet veel later verschijnt in Lyon een bijna identieke editie van het boek – alleen de titelpagina wijkt af van de editie uit Genève. Die editie wordt eveneens uitgegeven door Vincent.¹⁸

Doordat Joseph door zijn vader eerder als mede-editeur van de *Poetica* was gekoppeld aan Constantin, komt hij in aanraking met uitgever Vincent. De ervaring die Scaliger in deze periode op doet in de omgang met drukkers en boekhandelaren zou goed van pas komen bij het uitgeven van zijn eigen boeken, zoals bij debuut, de *Conjectanea in Varronem*, een editie van Varro over de Latijnse taal die in 1564 in Parijs verschijnt.

In Lyon legt Scaliger ook contacten met drukkers, handelaren en geleerden. Vaak zijn dat gelijkgestemden in de calvinistische geloofsleer, het geloof waartoe hij zich in het jaar 1562 had bekeerd. Maar kieskeurig in zijn contacten is hij als wetenschapper niet; hij correspondeert ook intensief met katholieke geleerden.¹⁹ Dit geldt minder voor de contacten die als boodschapper of koerier voor Scaliger optraden. Met uitzondering van Chasteigner, zijn het overwegend protestanten aan wie Scaliger zijn boeken toevertrouwt. Al deze contacten zouden Scaliger zeer van pas komen na zijn aankomst in Leiden in 1593.

2.2. Hoe Scaliger zich Grieks en allerlei oosterse talen aanleerde

Dat Scaliger aan het einde van zijn leven als een talenwonder werd gezien, staat vast. Hoe hij echter deze talen, en vooral de oosterse talen leerde, is met de nodige schimmigheid omgeven. Scaliger zelf verschaft daarover ook geen duidelijk beeld en als hij het over het leren van talen heeft, is hij doorgaans beknopt in het verstrekken van informatie. Wel staat vast dat hij zijn eerste kennis van de oosterse talen opdeed tijdens zijn studietijd in Parijs. Scaliger was negentien jaar oud toen hij zich in 1559 inschreef aan de Universiteit van Parijs, vanaf dat moment neemt het belang van boeken in zijn leven sterk toe. Hij gebruikt ze voor zelfstudie. In Parijs leerde Scaliger eerst Grieks en later Hebreeuws.²⁰

Wie in de wereld van geleerden stappen vooruit wilde zetten, moest eerst grondig kennis van het Grieks opdoen, was zijn standpunt.²¹ Daarmee plaatst hij zich geheel in de traditie

¹⁷ J.F. Gilmont, *Jean Crespin. Un éditeur réformé du XVI^e siècle*. Genève 1981.

¹⁸ Antoine Vincent verkreeg het privilege tot het drukken van de *Poetica* in september 1560. Constantin verkreeg de rechten van een aantal andere boeken, van Julius Caesar Scaliger, waaronder de editie van Theophrastus, zeven maanden later, op 13 april 1561. De tweede, derde en vierde druk van de *Poetica* verschenen bij Petrus Santandreas te Genève in 1581, 1586 en 1594.

¹⁹ Volgens Tabel 1 in Van Miert, *Limits of Transconfessional Contact*, 2010, p. 383 lag de verhouding op een totaal van 230 correspondenten op 41,3% protestanten, 31,7% katholieken en 27% onbekend.

²⁰ Scaliger, *De vetustate*. Leiden 1593: 'Biennium continuum Graecis literis impenderat, cum ad Hebraeas ecce impetus animi rapit'. J. Meursius, *Illustris Academia lugdunum-batavum* [...] p. Lij.

²¹ Scaliger, *De vetustate*. Leiden 1593: 'Lutetiam post obitum patris petii literarum Graecarum amore, quas qui nescirent, omnia nescire putabam' ('na de dood van mijn vader leerde ik Grieks in Parijs. Wie het Grieks niet machtig is, weet in feite niets'). Geciteerd in Robinson, *Autobiography*. 1927, pp. 30-31. Heinsius verwoordde het in de lijkrede als volgt: 'Toen Scaliger zich realiseerde dat het Grieks de moeder aller talen was en de bron

van de Franse humanisten en juristen van zijn tijd, die de bestudering van het Grieks als essentieel beschouwden voor het curriculum van de studenten. Zo schreef de rechtsgeleerde Jean de Coras (Corasius; 1515-1572) al in 1560 dat kennis van het Grieks voor de intellectuele ontwikkeling van elke geleerde onontbeerlijk was, ook om een aantal andere vakgebieden beter te kunnen doorgronden.²²

Scaliger onderwees zijn vriend, de medicus François Vertunien (15??-1607) in het Grieks en samen lazen en becommentarieerden zij in het kasteel van Touffou verschillende medische teksten.²³ Hierbij legde Scaliger zijn handelswijze uit om een nieuwe taal te leren: de kern ervan lag in het vertalen van een originele Griekse tekst in een andere taal. Vertunien verwoordde dit later: '[...] pour m'exercer à la langue grecque, il [Scaliger] me dist qu'il n'y avoit rien meilleur que de faire des versions de l'une langue en l'autre: et partant me fit il tourner le livre d'Hippocrate [...]'.²⁴

Scaliger begint in 1559, zijn eerste jaar als student in Parijs, meteen met het bestudering van de Griekse literatuur en grammatica. Aan werklust geen gebrek bij de jonge wetenschapper. In zijn autobiografie zou Scaliger later trots en zelfverzekerd beweren dat hij op eigen kracht in eenentwintig dagen de Griekse taal had geleerd. Daarnaast stelt hij, naar eigen zeggen in zijn eerste studiejaar, zijn eigen Griekse grammatica samen.²⁵ Scaliger beweert dat hij het gehele corpus van de Griekse literatuur las terwijl hij onverminderd aandacht besteedde aan de studie van het Latijn, zoals zijn vader hem had opgedragen.²⁶ Misschien klinkt hier wel een echo van de oriëntalist Postel. Deze beweerde dat hij zelf Hebreeuws leerde alleen op basis van een alfabet dat hem door een plaatselijke rabbi was uitgelegd. Dat lijkt nogal overdreven, net als zijn bewering dat hij in één jaar grondiger en vloeiender Arabisch had geleerd dan wie ook in zes jaar.²⁷ Wetenschappelijke opschepperij was niet ongewoon in de zestiende eeuw. Geleerden zetten graag een positief beeld van zichzelf neer in de wetenschappelijke arena.

Het is aannemelijker dat Scaliger Grieks studeerde onder de bezielende leiding van Adrianus Turnebus (1512-1565), hoogleraar aan het Collège Royal en de meest belezen en begaafde Graecus van zijn tijd.²⁸ Scaliger voelde zich sterk tot de erudiete Turnebus

vormde waaruit alle wetenschappen ontspruiten, liet hij alle andere bezigheden vallen en beheerste in een mum van tijd deze taal'.

²² J. de Coras, *De iuris arte libellus* [...], 1560, pagina 15. 'Unless the candidate for legal degrees has combined his Latin studies with Greek, it is only with the utmost difficulty that he will be able to penetrate the secrets of our science. In fact, it is impossible to say how great are the advantages of knowing Greek literature in respect to civil law, and, on the other hand, I, having tried it, can testify to the handicap involved in ignorance of Greek', geciteerd in L.C. Stevens, 'The Contribution of French Jurists to the Humanism of the Renaissance' in: *Studies in the Renaissance*. Vol. 1 (1954), p. 94

²³ François de Saint-Vertunien, sieur de Lavau, was als geneesheer verbonden aan het huis van Louis Chasteigner de la Roche-Posay. Scaliger noemde hem een 'héros d'un génie absolument divin'. Zie: R.L. Hawkins, 'The Friendship of Joseph Scaliger and Vertunien' in: *Romanic Review*, 8 (1917), pp. 117-144 en 307-327.

²⁴ Vertunien deed van deze lessen verslag in zijn brief aan P. Dupuy van 2 juli 1602, die wordt geciteerd in Hawkins, 'The friendship of Joseph Scaliger and François Vertunien', 1917, p. 130. In 1578 publiceerde Mamert Patisson een editie van Hippocrates' *De capitis vulneribus liber*, een traktaat over de verwondingen aan het hoofd met de gezamenlijke aantekeningen van Scaliger en Vertunien.

²⁵ Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 31.

²⁶ Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 103.

²⁷ Manuel, *Broken Staff*. 1992, p. Diii.

²⁸ Adrien Turnèbe of Tournèbe was van 1547 tot 1562 *Professeur Royal* in de Griekse taal en van 1552 tot 1565 professor in de Griekse filosofie aan het Collège de France. Ook was hij enige tijd 'imprimeur du roi en grec'. Zie:

aangetrokken en werd volgens Grafton diepgaander door deze geleerde beïnvloed dan in het algemeen wordt aangenomen.²⁹ Na twee maanden had Scaliger de conclusie getrokken dat zijn kennis van het Grieks ontoereikend was om Turnebus' lessen goed te kunnen volgen. Dus ging hij aan het werk en leerde zichzelf Grieks door de *Ilias* van Homerus te lezen met een Latijnse vertaling ernaast. Daarvoor maakte hij mogelijk gebruik van Homerus' *Omnia quae quidem extant Opera* [...] (Bazel 1551) in het Grieks en Latijn.³⁰ Hierna begon hij met het lezen van de Griekse dichters en in de twee jaren daarop maakte hij zich het Grieks proza eigen.

Er is ook bronnenmateriaal dat een ander licht werpt op de wijze waarop Scaliger kennis van het Grieks verwerft. Op het schutblad van de tragedies van Euripides (Bazel 1544) – in de bewerking van Joannes Hervagius (1497-1558) door Scaliger in 1560 aangeschaft – noteerde hij in het Grieks zijn naam en de datum waarop hij het boek kocht. Uit de annotaties in de marges van de tekst blijkt hoe aandachtig Scaliger de tekst las. Hij voorzag de Griekse tekst van commentaar, verbeterde zetfouten en gaf verschillende lezingen. Opmerkelijk is dat hij zijn naam niet alleen in het Grieks noteerde, maar ook in het Hebreeuws, 'Yôsep Sulāq'.³¹ Dat kan een vroeg bewijs zijn dat hij toen al vrij ver was in de bestudering van het Hebreeuws.³² In de Universiteitsbibliotheek Leiden bevindt zich een exemplaar van Caninus' *Institutiones linguae syriacae, assyriacae atque thalmudicae, una cum aethiopicarum atque arabicarum collatione* (1554) uit de collectie van Scaliger.³³ Waarschijnlijk schafte hij dit boek in dezelfde periode aan. Ook hierin zien we de penoefeningen van Scaliger om zijn naam in verschillende talen, waaronder het Grieks en het Hebreeuws, op te schrijven. In Scaligers exemplaar van *Tade Enestin en tēi parousēi biblōi* [...],³⁴ dat hij waarschijnlijk in zijn bezit had vóór de twee eerdere voorbeelden, is de worsteling van Scaliger met de weergave van zijn juiste danwel gewenste naam – en daarmee de worsteling met zijn afstamming van de Della Scala's – wel heel duidelijk aanwezig. Op het schutblad noteerde hij zijn naam als 'Iosepho delascala F. de Meßer Julio Cesare', dat hij later een aantal keer heeft doorgekrast. Op het titelblad heeft Scaliger het drukkersmerk van Zacharias Kallierges eigenhandig omgevormd

J. Lewis, *Adrien Turnèbe (1512-1565). A Humanist observed*. Genève 1998, pp. 57-58. Scaliger had een enorme bewondering voor Turnèbe en noemde hem in de *Scaligerana* (1666). p. 143: 'Turnebus vir maximus erat doctissimusque': Turnebus was de grootste en geleerdste man. Scaliger bericht dat de boeken uit diens bibliotheek zijn vernietigd of zijn verdwenen in *Scaligerana* II, lemma Turnèbe: 'Turnebus n'a pas beaucoup de livres et quasi tous en blanc; ils se gastent ainsi ou se perdent.'

²⁹ Zo verscheen de *Coniectanea in Varronem*, de eerste uitgave van Scaliger in hetzelfde jaar als de *Commentarius in Varronis opera* van Turnebus, waarbij er sprake was van een zekere samenwerking tussen beiden volgens Grafton, *Joseph Scaliger* I, 1983, p. 109.

³⁰ In de Veilingcatalogus 1609 is een exemplaar van *Homerus graece, cum Scholijs Didymi & aliorum*. Bazel 1535 opgenomen, deze editie bevat echter geen Latijnse vertaling.

³¹ Veilingcatalogus 1609, p. 34, *Libri Poetae et Poetici, In Octavo* nr. 2. Scaliger nam dit exemplaar mee uit Frankrijk naar Leiden. Het exemplaar bevindt zich nu in Oxford in de Bodleian Library (signatuur Auct. S.4.11). Cf. Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 103 en noot 14.

³² Vermoedelijk heeft Scaliger zich eerst Sulaq genoemd omdat hij de -q in handschrift waarschijnlijk niet kon onderscheiden van de -m die aan het eind van een woord een vorm heeft die op een -q lijkt [mededeling Professor F.A. de Wolff]. In een latere fase van zijn leven schrijft Scaliger de naam correct als Yosep Sulam of Sulami. Sulam is het Hebreeuwse woord voor ladder, net als Scala in het Italiaans ladder betekent.

³³ UBL 874 D 12-1; zie Catalogus Parijs 1554: 3.

³⁴ *Theokritou Eidullia hex kai triakonta. Tou autou Epigrammata enneakaideka. Tou autou Pelekus kai Pterugion. Scholia ta eis auta heuriskomena ek diaforōn antigrafōn, ei en sullechthenta*. Rome 1516. [UBL 755 D 26].

tot het wapen van zijn voorouders, waarbij hij onder de afbeelding van de dubbelkoppige adelaar toevoegt: 'Scaligerorum Principum insignia'.

De bestudering van Grieks, Latijn én Hebreeuws waren in het zestiende-eeuwse Frankrijk onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze talen stonden bekend als een *trias linguistica*, de drie talen die iedere geleerde zou moeten beheersen. Aan het einde van de jaren dertig van de zestiende eeuw ontstond in Parijs ook een klimaat waarin de belangstelling voor andere exotische talen tot ontwikkeling kwam. Het inzicht van Isidorus van Sevilla (560-636) dat Hebreeuws 'de Moeder aller talen' is en de taal van de Heilige schrift, waren daarbij richtinggevend.³⁵ Ook Scaliger legde interesse voor Hebreeuws aan de dag en beschouwde de taal als wezenlijk onderdeel voor zijn eigen taalkundige en grammaticale ontwikkeling. In Frankrijk brachten verschillende drukkers studieboeken voor het Hebreeuws op de markt, zoals de *Alphabeta hebraïca* (1528 en vele herdrukken daarna) door Robert I Estienne (1503-1559) en verschillende grammatica's.³⁶ Scaliger schafte een aantal van deze boeken aan.

Geleerden die de Hebreeuwse taal bestudeerden, hadden zich in Scaligers tijd ontdaan van de vooroordelen uit voorgaande perioden. Het vergaren van kennis uit de *Tora*, *Talmoed* en *Kabbala*³⁷ beschouwde men tot voor kort nog als een gevaarlijke en ongewenste bezigheid. Guillaume Postel had deze zienswijze bestreden en ontplooiëde zich daarmee als een wegbereider voor een nieuwe visie op de bestudering van het Hebreeuws en de Joodse cultuur. Scaliger volgde Postel in zijn voetsporen door letterlijk de dialoog met Joden voort te zetten. Daarvoor ging hij tijdens zijn studietijd geregeld te rade bij Joodse gemeenschappen in Avignon. Ook toen hij in Rome was, converseerde hij met Joden aldaar.³⁸

Hoewel de meeste humanisten in de Republiek in de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw niet bijzonder veel belangstelling toonden voor meer dan alleen het bijbelse Hebreeuws, deed Scaliger dat juist wel. Hij bestudeerde niet alleen de Hebreeuwse Bijbel, maar ook de geschriften van het na-bijbelse Jodendom, zoals de *Mishna* en *Talmoed*.³⁹ Daartoe moest hij wel met Joden in de Republiek in contact komen, want om deze teksten te begrijpen was onderwijs van een geboren en getogen Jood onmisbaar. Het verheugde Scaliger dan ook dat Joden zich in Haarlem zouden vestigen. Of hij in Haarlem werkelijk een leraar heeft gevonden om hem in te wijden in de *Talmoed* staat niet vast, maar Scaliger kwam wel in contact met de Joden in Amsterdam.⁴⁰ Verschillende

³⁵ Cf. B. Gokkes, 'Fransch en Hebreeuwsch bij enkele XVIe eeuwse Fransche grammatici' in: *Neophilologus* 23 (december 1938), Nr. 1, pp. 1-11.

³⁶ Robert Estienne (Robertus Stephanus) bracht een groot aantal boeken in de talen Latijn, Grieks en Hebreeuws op de markt. Estienne werd op 24 juni 1539 aangesteld door koning Frans I als 'Imprimeur & libraire ès lettres Hébraïques & Latines' en *Typographus regius* aan het Collège des trois langues, het latere Collège de France. Zie: E. Armstrong, *Robert Estienne, Royal Printer*. Cambridge 1854, pp. 117-123.

³⁷ De Kabbala is de overgeleverde traditie van de Joodse mystiek zoals die zich in Spanje en Zuid-Frankrijk aan het einde van de twaalfde eeuw ontwikkelde.

³⁸ Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. 1965, p. 123.

³⁹ *Mishna* (letterlijk 'herhaling') is de schriftelijke vastlegging van de Joodse wetscodex in zes delen; de *Talmoed* is een uitvoerige versie van dezelfde wetten. De *Talmoed* is een soort encyclopedie van het Jodendom, waarin rabbijnen verantwoording afleggen van hun kennis over de toenmalige maatschappij. Er bestaat een Babylonische en een Jeruzalemse *Talmoed*.

⁴⁰ De Joden afkomstig uit Portugal vestigden zich in 1595 in Amsterdam. Na hen volgden er Joden uit Spanje die zich vanaf 1603 in de stad vestigden. Zie over de Maranos (Iberische Joden die ofwel waren gedwongen zich te

leden uit deze gemeenschap complimenteerden hem met zijn kennis over en zijn uitspraak van het Hebreeuws. Uitspraken in de *Scaligerana* getuigen hiervan.⁴¹

De omgang met Joden en het werken met Hebreeuwse boeken bracht hem wel in de problemen met christenen. Dat kwam doordat hij vaak met grote waardering sprak over de rabbijnse opvattingen over filologische problemen.⁴² Scaligers benadering van de oosterse talen en culturen is echter zuiver wetenschappelijk te noemen; voor hem vormden religieuze overtuiging of maatschappelijke standpunten geen obstakel om de dialoog aan te gaan, als onderdeel van zijn wetenschappelijk werk.⁴³ Ook bij het leren van de andere talen en culturen bewandelde Scaliger ‘who had a passion to learn languages *for their own sake*’ (mijn cursivering), dit pad.⁴⁴

Tijdens Scaligers studietijd in Parijs openbaart zich, nadat hij twee jaar het Grieks bestudeerde, de noodzaak om zich de Hebreeuwse taal eigen te maken. ‘Biennium continuum Graecis literis impenderam, cum ad Hebraeas me impetus animi rapit’ schreef Scaliger.⁴⁵ Het succes van de methode waarmee hij zichzelf zo snel een taal aanleerde, moet hem aangespoord hebben om steeds meer andere talen te leren. Tussen de jaren 1558 en 1562/63 maakt hij zich ook de beginselen van het Hebreeuws, Arabisch en Syrisch eigen.⁴⁶ Het Hebreeuws zou later zelfs zijn favoriete onderzoeksterrein worden. Scaliger ontwikkelt zich tot een *homo trilinguis*: de beheersers van de drie heilige talen, het ideaal van de zestiende-eeuwse geleterde wereld. Hij leerde Hebreeuws zoals hij zichzelf ook Grieks had aangeleerd: door te vergelijken. In dit geval door de Hebreeuwse Bijbel, *Tanach* en de *Vulgaat* naast elkaar te houden.⁴⁷ Hij gebruikte daarvoor waarschijnlijk de edities van de *Hamishah humshe torah* en het *Sefer tehillim* die hij in Parijs had aangeschaft.⁴⁸

In zijn biografie beweert Scaliger dat hij bij de aanvang van zijn studie nog geen letter van het Hebreeuwse alfabet kende.⁴⁹ Scaliger ontving, zoals we eerder hebben gezien, in werkelijkheid meer begeleiding bij het leren van het Grieks dan hij ons in zijn eigen levensverhaal heeft willen doen geloven. Het is dan evenzeer aannemelijk dat Scaligers verslag over hoe hij zich de Hebreeuwse taal eigen heeft gemaakt, gekleurd is. Wel mogen we er van uit gaan dat Scaliger veel aan zelfstudie deed en hierbij sterk leunde op verschillende boeken uit eigen of andermans bezit. Scaliger kon immers al op zeker niveau

bekeren tot het christendom of dat vrijwillig deden) H. de Ridder-Symoens, ‘Maranos and Universities in the Renaissance Netherlands’ in: *History of Universities* 27 I (2013), pp. 20-43.

⁴¹ *Scaligerana* 1740, p. 407: ‘J’ay disputé à Rome & ailleurs avec les Juifs: ils m’aymoient & estoient fort estonnez que je parlois fort bien l’Hebreu & me distoient que je parlois l’Hebreu de la Bible [...]’.

⁴² W. den Boer, ‘Joseph Scaliger en de Joden’ in: S. Groenveld et al., red., *Bestuurders en geleerden. Opstellen voor J. J. Woltjer*. Amsterdam, Diemen 1985, p. 66.

⁴³ Den Boer, *Joseph Scaliger en de Joden*. 1985, p. 70.

⁴⁴ Manuel, *Broken Staff*. 1992, p. 51.

⁴⁵ Scaliger, *Epistola de vetustate*. Leiden (1594), p. 56; herdrukt in Scaligers *Epistolæ*. Leiden 1627.

⁴⁶ Heinsius herhaalde deze lezing in Scaligers lijkrede: ‘Verleid door de wonderbaarlijke zoetheid van het Grieks en het Hebreeuws, werd zijn enthousiasme aangewakkerd om andere talen te leren en verwierf hij achtereenvolgens kennis van het Chaldeeuws, Arabisch, Fenicisch, Ethiopisch, Perzisch en vooral Syrisch.’ Zie ook: Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 31 en p. 76.

⁴⁷ Scaliger schreef over zijn leermethode: ‘non diu viva voce, sed potius mutis magistris usus sum’ (‘ik maakte gebruik van stille in plaats van levende meesters’). De *Tanach* bestaat uit drie gedeeltes: de *Tora* (Vijf boeken van Mozes), *Nevi’im* (Profeten) en *Ketuvim* (Geschriften, Psalmen, Spreuken, etc.)

⁴⁸ Scaliger bezat een editie van de *Hamishah humshe torah* (Pentateuch) en *Sefer tehillim* (Psalmen) (Parijs, 1540-1544) in twee banden. [UBL 499 B 6-7; zie: Catalogus. Parijs 1539: 1].

⁴⁹ Deze bewering van Scaliger werd door Bernays, *Scaliger*. 1855 en Robinson, *Autobiography*. 1927, p. 31 overgenomen.

Hebreeuws lezen en schrijven, maar het ontbrak hem aan voldoende kennis voor een meer grondige bestudering van deze taal. Daarom riep Scaliger de hulp in van een mentor om zich grondiger in de ingewikkelde taal te kunnen verdiepen. Deze hulp kreeg hij van zijn vriend en leraar Postel.

2.3 De invloed van Postel op Scaliger

Scaliger en Postel ontmoeten elkaar voor de eerste keer in 1561 in Parijs. Er is geen hard bewijs, maar de plotselinge drang om vanaf dat moment Hebreeuws te leren, waarover Scaliger schrijft in zijn autobiografie, moet haast wel aangewakkerd zijn door Postel.⁵⁰ Postel is in die tijd in Frankrijk de enige autoriteit op het gebied van de oosterse talen. Hij inspireert Scaliger om zich aan de bestudering van de oosterse talen te wijden. Mogelijk herkent hij in Scaliger een begaafde leerling en talentvol taalkundige.

Die kennis van het Arabisch en andere oosterse talen komt inderdaad van Postel, want in 1562 biedt Scaliger een paar dagen onderdak aan Postel en zijn ze elkaars kamergenoten. De kamer ligt boven een drukkerij,⁵¹ mogelijk de drukkerij 'A l'enseigne du Pelican' van Hierosme de Marnef en Guillaume Cavellat in het quartier Latin 'au mont S. Hilaire'. Postel brengt Scaliger de beginselen van de Arabische taal bij als tegenprestatie voor het onderdak.⁵² Kort daarna echter wordt Postel gearresteerd op verdenking van godslastering. Scaliger brengt zichzelf vervolgens zo goed en zo kwaad als dat gaat de Arabische taal bij, waar hij inmiddels een zekere liefde voor heeft opgevat.⁵³ Hij grijpt daarbij zeer waarschijnlijk terug op de Arabische grammatica die door Postel is gepubliceerd. We vinden echter geen exemplaar van dit boek in de collectie van Scaliger.

Het lijkt dus zeer waarschijnlijk dat de ontmoeting tussen Scaliger en Postel de bron is van Scaligers interesse voor de oosterse talen. Door Scaligers studievriend Vertunien weten we inderdaad dat het Postel is geweest die Scaliger in 1562 aanzet tot de bestudering van de oosterse talen. Van Vertunien weten we ook dat Postel Scaliger er later op zal wijzen om de Hebreeuwse auteurs die op dat moment nog niet in vertaling voorhanden zijn, diepgaand te bestuderen en daarna uit te geven. In dit soort bronnen ligt immers nog veel onbekende kennis opgeslagen.⁵⁴ Blijkbaar verdiept Scaliger zich gelijk grondig in het

⁵⁰ Cf. *Scaligerana* 1740, p. 515.

⁵¹ Grafton, *Scaliger* I, 1983 p. 104; Secret 1998, pp. 99-108; Bruehl, *Josef Justus Scaliger* (1960), pp. 201-218 en xiii (1961), pp. 45-65. Vertunien bevestigt dat Postel en Scaliger drie dagen bij elkaar verbleven in Parijs. Volgens hem moedigde Postel Scaliger aan om de oosterse talen en het Grieks verder te bestuderen en zo toegang te krijgen tot de mysteries ('miranda [...] mysteria') van het Hebreeuws en zich te verdiepen in de Joodse auteurs die tot dan toe weinig bestudeerd waren. Cf. *Scaligerana* I onder *Lingua*, pp. 113-114.

⁵² *Correspondence* 1607 10 15 aan Ubertus.

⁵³ J.J. Scaliger, *Opuscula*. 1610, p. 461; P. de L'Estoile, *Journal de Henri III, roy de France et de Pologne, ou mémoires pour servir à l'histoire de France*. Vol. V. Den Haag 1744, p. 6. Zie ook: Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 104. In *Correspondence* 1607 10 15 aan Ubertus schreef Scaliger dat hij betreffende het Arabisch een ongelooflijke liefde voor de taal ('incredibili amore huius linguae') opvatte, maar dat hoe meer informatie hij over de taal verzamelde, hoe onwetender hij zich voelde.

⁵⁴ *Scaligerana* 1740 p. 113-114: 'Is igitur Postellus cum diligentiam Scaligeri in Graecis valde eamdem operam in Hebraicâ, Chaldaicâ, Syriacâque linguâ poneret: miranda quippe mysteria in his esse linguis lectuque dignissimos auctores apud Hebraeos haberi, qui nondum in alienigenas linguas versati essent, quorum cognitione privaretur, si modo linguæ insudaret.'

Hebreeuws. Al een paar maanden na Postels advies schrijft Scaliger hem geheel in het Hebreeuws een brief vanuit het kasteel van Touffou.⁵⁵

Het is evenwel opvallend dat Postel de grote afwezige is in Scaligers autobiografie. Postel betekende voor Scaligers intellectuele ontwikkeling bij zijn studie naar het Arabisch meer dan Scaliger heeft willen toegeven.⁵⁶ Scaliger laat zich in brieven wel uit over Postel, maar dan altijd denigrerend: 'Postellus erat stultus', Postel was een dwaas, schrijft hij.⁵⁷ Ook over Postels kennis van het Arabisch is Scaliger niet erg positief: Postel ontbeert een grondige kennis van deze taal.⁵⁸ Maar in de *Scaligerana* spreekt Scaliger naast zijn eerdere ongenoegen over Postels niveau van de oosterse talen ('Postel beheerst vele talen maar is geen expert in een van deze talen') ook bewondering voor hem uit. Zo benijdt Scaliger Postels kennis van het Arabisch en bewondert hij hem als filosoof, kosmograaf en wiskundige.⁵⁹

Scaliger meent – zo mogen we resumeren – dat Postels Arabische grammatica weliswaar nuttig is, maar dat diens kennis van het Arabisch niet zo diep gaat als Postel iedereen wilde laten geloven. Hier zien we de ambivalente mening van Scaliger over een en dezelfde persoon, zoals we die later vaker bij hem zullen zien, bijvoorbeeld als hij schrijft over zijn Leidse collega Bonaventura Vulcanius. Scaliger mystificeert op deze manier zijn eigen vorderingen in de wetenschap en regisseert zo het beeld dat de buitenwereld van hem te zien krijgt. Details over de ontmoeting tussen Scaliger en Postel zijn zelfs bij tijdgenoten onbekend. Dat blijkt als Casaubon in 1597 bij Scaliger informeert hoe hij de oosterse talen heeft kunnen leren. Hij vermoedt dat Scaliger zijn kennis van het Hebreeuws heeft opgedaan bij de Joden. Maar de Joden kunnen hem onmogelijk Arabisch hebben geleerd, veronderstelt Casaubon.⁶⁰ Hij gokt daarom dat Scaliger die kennis bij Postel moet hebben opgedaan al zou Postel, volgens Scaliger, niet veel kennis van het Arabisch hebben. Casaubon vraagt zich ook af hoe Scaliger eigenlijk Perzisch heeft geleerd, want Postel, zo beweert Scaliger, weet ook al niets van deze taal af.⁶¹

⁵⁵ Althans volgens het relaas van Saint-Vertunien in de *Prima Scaligerana*. Zie ook: Nisard, *Le Triumvirat*. 1852, p. 159. Deze brief aan Postel is niet overgeleverd.

⁵⁶ Vgl. Bobzin, p. 367 en Bruehl, *Josef Justus Scaliger* (1960) p. 209 e.v. Bobzin noemt Scaliger een 'Schüler' van Postel (p. 442). J.W. Fück, *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts*. Leipzig 1955, p. 47 schrijft dat Scaliger 'den eigentlichen Erben des ausgedehnten Wissens bezeichnen, welche Postel sich in den verschiedensten Sprachen erworben hatte.'

⁵⁷ *Scaligerana* 1740 p. 515: 'Postellus [...] fuit vere stultus, nam alioqui fuit combustus: il couroit les rues. Fecit librum debere foeminas per foeminam salvari, ut viros per Christum' waar naar de uitgave van *Les très merveilleuses victoires des femmes du nouveau monde* (Parijs 1553) wordt verwezen.

⁵⁸ *Correspondence* 1608 03 22 aan Uberrus; *Prima Scaligerana* I onder lemma *Lingua*, pp. 113-114. Den Boer schrijft in zijn artikel 'Joseph Scaliger en de Joden' dat Scaliger Postel eerde als zijn leermeester en verwijst daarbij naar Bruehl, *Josef Justus Scaliger*. (1960), pp. 201-218 en 13 (1961), pp. 45-65.

⁵⁹ *Scaligerana*. 1740, p. 515 onder *Postellum*: 'Postellum Syrus docuit, neminem vidi qui Postello melius scriberet; [...] en 'Postellus excellens philosophus, cosmographus, mathematicus, historicus, stultus, linguarum non ignarus, sed nullius ad unguem peritus. Invideo illi Arabicam linguam'.

⁶⁰ Deze veronderstelling van Casaubon is onjuist.

⁶¹ *Correspondence* 1597 07 15 van Casaubon. Scaliger stelde aan het einde van zijn leven een grammatica en een lexicon van het Perzisch samen. Het manuscript is geschreven in het Judeo-Perzisch, op basis van de Pentateuch van Rabbi Jacob ben Joseph Tawus (*Francisci Rafelengii Lexicon Persicum ex Rabbi Jacob filii R. Joseph Tawus Pentateucho. Accesserunt quaedam ex Baal Haruch*) uit de collectie van Raphelengius. [UBL MS Or. 2019]. Zie: *Correspondence* 1607 10 13 aan Casaubon.

De pioniersrol die Postel bij de bestudering van het Arabisch in het Westen heeft, maakt hem, ondanks de kritische opmerkingen van Scaliger, tot de vader van de vergelijkende filologie. Zijn inzicht in de Arabische taal en grammatica én zijn methode om de taal te leren is revolutionair te noemen.⁶² Zijn *Grammatica Arabica* (Parijs, Petrus Gromorsus ca. 1540) is zijn belangrijkste bijdrage aan de bestudering van de oosterse talen vanwege het afgebeelde Arabische alfabet, de vertaling van het *Pater Noster* in het Arabisch én de Latijnse vertaling van de eerste Sura door Theodorus Bibliander (1504?-1564). In dit werk geeft Postel 'uitdrukking aan het geloof in de vooruitgang, met tegelijk een erkenning van wat de Europeanen aan de Arabieren te danken hebben'.⁶³ Het is bovendien een van de eerste publicaties waarvoor losse Arabische drukletters gebruikt zijn. De *Grammatica Arabica* bleef, ondanks haar tekortkomingen, zeventig jaar lang de enige in zijn soort en inspireerden grammatica's die daarna zouden verschijnen.⁶⁴ Postel is daarnaast ook een van de eersten die Samaritaans en Syrisch serieus bestuderen. Het is niet te bewijzen, maar zou deze staat van dienst Scaligers jaloezie hebben opgewekt?

Voor Scaliger was Postels staat van dienst echter geen reden hem te eren. Van Postels *Grammatica Arabica* ontbreekt ieder spoor in het legaat, al blijkt uit de correspondentie dat Scaliger wel degelijk een exemplaar van het boek in zijn bezit heeft gehad. Hij prees het boek zelfs aan als een nuttige gids om Arabisch te leren.⁶⁵ Het lijkt dat Scaliger in zijn bibliotheek de band met Postel heeft willen uitwissen; in Scaligers legaat komt slechts één publicatie van Postel voor, een exemplaar van 'Postelli XII. lingua cum Grammatica Arabica'.⁶⁶ Het exemplaar van het *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum* (1538) wordt nog vermeld in de catalogus van 1674. Daarna is Scaligers exemplaar vervangen door een convoluut waar ook een exemplaar van Postels *De originibus seu de Hebraicae linguae* [...] (1538) is bijgebonden, maar die maakte oorspronkelijk geen deel uit van het legaat.⁶⁷ In Scaligers collectie is daarnaast ook een exemplaar te vinden van een vergelijkende studie tussen de Koran en het evangelie waarvan een koranvertaling van Postel deel van uit maakt.⁶⁸ In de veilingcatalogus van Scaligers bibliotheek is verder een exemplaar van Postels *Histoire des Turkes & Tartares (Des histoires orientales et principalement des Turkes ou*

⁶² A. Hamilton, 'Guillaume Postel (1510-1581)' in: Catalogus 1343 Bernard Quaritch. Londen 2006.

⁶³ Volgens J.J. Witkam, 'Verzamelingen van Arabische handschriften en boeken in Nederland' in: N. van Dam, (e.a.), red., *Nederland en de Arabische wereld. Van Middeleeuwen tot twintigste eeuw*. Gent 1987, p. 19.

⁶⁴ A. Hamilton, 'Guillaume Postel'. [z.d.], [p.2]; Fück, *Die arabischen Studien*. 1955, p. 41: 'Diese recht mangelhafte, dazu von Druckfehlern wimmelnden Grammatica Arabica ist Postels letzter unmittelbarer Beitrag zu den arabischen Studien.'

⁶⁵ *Correspondence* 1606 10 23 aan Buxtorf.

⁶⁶ *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio, ac legendi modus longè facilimus. Linguarum nomina sequens proximè pagella offeret / Guilielmi Postelli Barentonii diligentia*. Parijs [1538]. [UBL 873 C 1-1; zie Catalogus Parijs 1538].

Het boek bevat een beschrijving met voorbeelden van alfabetten en grammatica's van elf talen uit het Midden-Oosten en de Balkan en een die hij *Indiaas* (eigenlijk de semitische taal Geez van Ethiopië) noemde. Volgens Postel hadden de twaalf behandelde talen één gemeenschappelijke oorsprong, namelijk het Hebreeuws. C. Postel, *Les écrits de Guillaume Postel. Publiés en France et leurs éditeurs 1538-1579*. Genève 1992, nr. 1538-1.

⁶⁷ *De originibus seu de Hebraicae linguae et gentis antiquitate deque variarum linguarum affinitate liber*. Parijs, 1538. Postel, *Les écrits de Guillaume Postel*. 1992, nr. 1538-2.

⁶⁸ G. Postel. *Alcorani seu legis Mohameti et Evangelistarum concordiae liber*. Parijs 1543. Zie: Postel, *Les écrits de Guillaume Postel*. 1992, nr. 1543-2.

Turchikes et Schitiques ou Tartaresques et aultres qui en sont descendues [...]. Parijs 1575) opgenomen.⁶⁹

In de *Scaligerana* schrijft Scaliger dat er meer dan honderd auteurs over de Turken hebben geschreven en dat hij meer dan vijftig boeken over dit onderwerp bezit. Dat is geen overdrijving, want in de veilingcatalogus vinden we een groot aantal van dit soort publicaties terug, waaronder een exemplaar van Paulus Crusius, *Turcograeciae libri octo* (Bazel 1584) en de *Musulmannica* van Johannes Leunclavius (1541-1594).⁷⁰ Ook in de *Bibliotheca Heinsiana sive Catalogus Librorum* [...] (1682), de veilingcatalogus van de bibliotheek van Nicolaas Heinsius (1620-1681) vinden we een aantal van deze historische werken over de Turken uit het bezit van Scaliger mét daarin Scaligers annotaties terug.⁷¹

Scaliger bestudeerde onder aanvuring van Postel vele oosterse talen waarbij hij vooral moeilijkheden ondervond bij het Hebreeuws. Hij stelde dat het aanleren van de beginselen van deze taal eenvoudiger was dan het maken van serieuze vorderingen. Scaliger onderkende daarmee de beperkingen van Postels hulp bij het leren van de taal. Echter serieuze verdieping in de kennis van de taal was volgens Scaliger alleen mogelijk met de hulp van een Jood die een grondige kennis heeft van het Hebreeuws.⁷² Samen met Philippus Ferdinandus (1556-1599), de eerste Oost-Europese Jood in Nederland en benoemd tot professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit,⁷³ bestudeerde hij in 1599 in Leiden ‘met rijke oogst en met niet minder plezier’⁷⁴ de *Talmoed* en andere Rabbijnse literatuur. Samen becommentarieerden zij verschillende Hebreeuwse teksten.⁷⁵ Scaliger schreef: ‘Onze Christenen stellen tevergeefs te dien aanzien pogingen in het werk: zij kunnen niets van deze literatuur behoorlijk begrijpen zonder hulp van een Jood, die zelf hierin onderwijs heeft

⁶⁹ F. Secret verstrekt in de *Bibliographie des manuscrits de Guillaume Postel*. Genève 1970, pp. 13-25 onder het kopje ‘Catalogue des ouvrages imprimés’ ook een overzicht van 66 titels van boeken van de hand van Postel.

⁷⁰ *Scaligerana* 1740, p. 603-604. Het exemplaar van Martinus Crusius met vele aantekeningen van Scaliger is UBL 766 A 11 en is opgenomen in de Veilingcatalogus 1609 op p. 16 en het exemplaar van Johannes Leunclavius, *Historiae Musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae, libri XVIII*. Frankfurt 1591 is te vinden in de Veilingcatalogus 1609 op p. 18. Dit exemplaar, met een aantal annotaties van Scaliger in het Arabisch in de marge, bevindt zich nu in de Bibliotheca Thysiana te Leiden onder signatuur THYSIA 868:1. Met dank aan dr. Nil Pektas (John Rylands Library, Manchester) die mij op dit exemplaar wees. Scaliger had grote bewondering voor Leunclavius en noemde hem in zijn *Scaligerana* (p. 139) ‘le meilleur qui ait escrit des Turcs’.

⁷¹ In de catalogus vinden we bijvoorbeeld exemplaren van Leunclavius’ *Annales Turcici & Pandectes Historiae Turcica* (Frankfurt 1588), de *Historia della guerra fra Turchi & Persani* van Gio Thomaso Minadoi (Venetië 1594) in deel 2, p. 191 en de *Voyages en Turquie* van Nicolas de Nicolay (Antwerpen 1577) in deel 2, p. 227.

⁷² *Scaligerana* 1740 onder lemma *Lingua* en *Talmud* p. 110. ‘Les commencements de la Hebraïque sont faciles, mais le progrès en est si difficile et fascheux, que je ne sçache homme vivant qui l’entende bien [...]. Mais c’est qu’il en sçait quelques principes et s’estime par la fort sçavant. On ne sçauoit l’entendre sans la vive voix d’un Juif: le Juif qui lisoit icy, m’en appris quelque chose, nous y leusmes ensemble. Je fus auteur qu’on le mist Professeur en Arabe.’ De Joodse geleerde die Scaliger hier aanduidt is Philippus Ferdinandus.

⁷³ Benoeming op 6 november 1599 tot hoogleraar Arabisch aan de Universiteit Leiden. Ferdinandus overleed voordat hij zijn benoeming kon aanvaarden. Zie: A. Hamilton, ‘Ferdinand, Philip (1556–1599)’ in: *Oxford Dictionary of National Biography* 2004, 26.

⁷⁴ *Correspondence* 1599 01 12 aan Drusius: ‘Iam multa in Talmud magno cum fructus, neque minore voluptate, una legeramus.’

⁷⁵ *Secunda Scaligerana*. 1740, pp. 590-591 onder *Thalmud*; H.F. Wijnman, ‘Philippus Ferdinandus. Professor in het Arabisch aan de Leidse Universiteit, de eerste Oost-Europese Jood in Nederland (1599)’ in: *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux”* 19 (1967) pp. 558-580. Scaliger bezat, naast een gedrukte editie, ook een handschrift van de *Talmoed* (UBL SCA 3). Zie voor Ferdinandus’ benoeming aan de universiteit: Molhuysen, *Bronnen* I. 1913, pp. 120-121.

gehad. In ernst kan ik verzekeren, dat ik van Philippus geleerd heb, dat behalve Joden niemand mij hierin kan onderwijzen.’⁷⁶ Tegelijkertijd maakt Scaliger ook duidelijk dat hij het is die Ferdinandus dikwijls terechtwijst op grammaticale fouten en omissies. De omgang van Scaliger met Ferdinandus wijkt sterk af van de in die tijd gangbare omgangsvormen tussen christenen en Joden.⁷⁷ De relatie tussen beiden was blijkbaar zo goed dat Ferdinandus Scaliger een boek schonk, een zeldzaam exemplaar van het *Sepher Ikkarim* gedrukt te Lublin in 1597.⁷⁸ De wens van Scaliger om zijn kennis van het Hebreeuws grondig uit te breiden en te verdiepen, strandt jammerlijk wanneer Ferdinandus in 1599 plotseling overlijdt ‘op een voor mijn studiën zeer ongeschikt moment’. De dood van Ferdinandus grijpt Scaliger zeer aan en verbitterd geeft hij toe dat ‘Christenen zoals hij, die niet van jongs af aan in de Joodse taal en cultuur zijn grootgebracht, nauwelijks in staat zijn diep in de taal door te dringen’.⁷⁹ Scaliger streeft ernaar om een professor Arabisch als opvolger van Ferdinandus in Leiden te vinden. Hij laat voor dit hoogleraarschap zijn oog vallen op de Étienne Hubert (Ubertus, 1567-1614), die Casaubon aan de Universiteit van Parijs in het Arabisch had ingewijd, maar deze Oriëntalist toont geen interesse.

Postel zette Scaliger aan tot de studie van oosterse talen. Ook zal Postel invloed op Scaliger hebben gehad voor diens voorliefde betreffende het verzamelen van oosterse en vooral Arabische manuscripten. Op het moment dat Scaliger beseftte dat Postel hem op een zeker moment niet verder kon helpen, nam hij in zijn brieven en boeken rigoureus afstand van hem.

2.4 Parijs: Scaligers eerste Hebreeuwse boeken

Tijdens zijn studie in Parijs heeft Scaliger vermoedelijk een groot deel van zijn bibliotheek op eigen kosten samengesteld uit het aanbod van de plaatselijke boekhandels. Het zal voor studenten in die tijd niet moeilijk zijn geweest om in de goed gesorteerde Parijse

⁷⁶ *Correspondence* 1599 12 31 aan Drusius. Aan het begin van de zestiende eeuw was de hulp van Joden bij het lezen van de Talmoed nog zeer ongewoon omdat expliciet in het boek werd verboden de inhoud aan niet-Joden uit te leggen. Dit volgens Reuchlin, geciteerd in Katschen, *Christian Hebraists*. 1984, p. 10 noot 19.

⁷⁷ Den Boer, *Scaliger en de Joden*. 1985, p. 66 en 70 vergelijkt Scaligers houding ten opzichte van de Joden en andere culturen met die van moderne antropologen ‘tegenover vormen van samenleving die deze onderzoekers van huis uit vreemd zijn. [en] de contacten [zijn] ontdaan van godsdienstige bijgedachten en premissen.’

⁷⁸ Het exemplaar in het legaat van Scaliger is nu UBL 874 D 27; zie *Catalogus Lublin 1597*. Een andere mogelijkheid hoe Scaliger dit boek in zijn bezit ken hebben gekregen, is via de veiling van de bibliotheek van Ferdinandus in 1601.

⁷⁹ *Correspondence* 1599 12 31 aan Drusius sr.: ‘Mira tamen eius exercitatio erat in Talmudicis et quanta non potest cadere nisi in hominem edaeum eumque a puero informatum. Nam certe frustra haec conentur nostri Christiani, qui nihil illarum literarum perfecte tenere possunt sine praesidio hominis Iudaei, et Iudaice instituti. Hoc ego mihi semper persuasi, et verum esse reipsa expertus sum. Hoc serio affirmare possum, me ab eo didicisse quod praeter Iudaeos nemo me docere poterat.’ In *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon herhaalt Scaliger dit nog eens. Zie ook: Scaliger, *Secunda Scaligerana*, 1740 pp. 590-591 onder *Thalmud*. Vergelijkbare uitspraken doet Scaliger ook aan het einde van zijn leven als hij Arabisch, de taal waarvoor hij een onbegrensde liefde voelt, aan het leren is: ‘Hoe meer materiaal ik verzamel, hoe meer ik het gevoel heb dat ik onbekwaam in deze taal ben.’ Cf. *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon; G.W.J. Drewes, *Levinus Warner and his Legacy. Three centuries Legatum Warnerianum in the Leiden University Library. Catalogue of the commemorative Exhibition held in the Bibliotheca Thysiana from April 27th till May 15th 1970*. Leiden 1970, p. 27: ‘quo plura congero, eo me huius linguae imperitiorum esse sentio’. Van Hal, *Moedertalen & taalmoeders*. 2008, pp. 145-148.

boekhandels edities van de meest elementaire studieboeken te vinden. In de boekhandels waren vooral theologische boeken goed vertegenwoordigd, waaronder ook exemplaren van publicaties van christelijke hebraïsten.⁸⁰ Bij boekhandelaar Frichon waren Hebreeuwse, Aramese en in het Syrisch gedrukte boeken te koop, waaronder de *Nomenclatura Hebraica* (Isny 1542), een Hebreeuwse grammatica door Levita en Fagius.⁸¹ Dit soort grammatica's was op de markt gebracht voor het gebruik door studenten zoals Scaliger. De prijzen van Hebreeuwse boeken waren, ondanks de beperkte oplages waarin ze werden gedrukt, allerszins redelijk te noemen. Financieel gezien kan Scaliger als student echter niet bijzonder veel geld aan boeken hebben uitgegeven en heeft hij waarschijnlijk vooral goedkope studentenedities aangeschaft. Omdat voor boeken, niet alleen in maar ook buiten Parijs, in het algemeen aanzienlijke bedragen neergeteld moesten worden, zal Scaligers bibliotheek tijdens zijn studietijd bescheiden van omvang zijn geweest.

Scaliger betrok zijn boeken waarschijnlijk bij de boekhandels in de rue Saint-Jacques en omgeving, waar zich in de zestiende eeuw tientallen boekhandels bevonden. Het aanbod was internationaal van karakter. Binnenlandse boekhandelaren (*stationarii* of *librarii* genoemd) vestigden zich bij voorkeur op de Pont-Nôtre-Dame en de rue Neuve-Nôtre-Dame. De handel in buitenlandse boeken concentreerde zich in de Joodse wijk en in de Galerie Marchande van het Paleis van Justitie.⁸² [Afb. 5]

Als in het midden van de zestiende eeuw de werkomstandigheden voor Parijse drukkers verslechteren en de censuur van de katholieke bewindhebbers toeneemt, wijken veel protestantse drukkers die een belangrijke rol speelden in de verspreiding van Hebreeuws drukwerk, zoals Robert Estienne, uit naar Genève en andere steden buiten Frankrijk.⁸³ De productie van Hebreeuwse boeken in Frankrijk raakte hierdoor in rap tempo in verval. Als in 1585 Parijs de hoofdstad van de katholieke Ligue wordt, is het gedaan met de florerende handel in boeken en loopt het aantal drukkers fors terug. Deze neergang van de boekhandel moet Scaliger ook hebben gevoeld en heeft waarschijnlijk zijn beslissing om naar Leiden af te reizen gemakkelijker gemaakt.

Parijs heeft desondanks de politieke en religieuze onzekere situatie die van tijd tot tijd heerste en die gevolgen hadden voor Scaligers plaatselijke contacten, altijd een belangrijke rol gespeeld in zijn netwerk, ook tijdens zijn verblijf in de Republiek. Scaliger correspondeerde met verschillende geleerden, politici en boekhandelaren die net als hij het protestantse geloof aanhingen en daarom betrouwbare contacten voor hem waren. De protestanten vormden een hechte gemeenschap. Hoewel in de minderheid en verspreid over het hele land, dreven zij onderling handel, leenden ze elkaar geld en stonden ze garant voor elkaar bij allerlei andere transacties. De leden van deze gemeenschap stelden een groot vertrouwen in elkaar, niet alleen bij financiële transacties, maar eigenlijk altijd als het ging om informatiedeling en goederenuitwisseling. De Franse Protestantse gemeenschap kreeg officiële steun en bescherming onder de regering van Hendrik van Navarra tussen 1570 en 1580, al was dat via een informeel patronagesysteem en zijdelingse invloed. De

⁸⁰ R. Doucet, *Les bibliothèques parisiennes au XVI^e siècle*. Parijs 1956, p. 68: Boekhandelaar J. Janot verkocht bijvoorbeeld exemplaren van Münsters *Decalogus* (Bazel 1527) en de *Cantica Canticorum* van Schreckenfuchs en Petri (Bazel 1553).

⁸¹ Doucet, *Bibliothèques parisiennes*. 1956, p. 70.

⁸² P. Renouard (et. al.), *Imprimeurs et libraires parisiens*. Parijs 1964-1982. Rond 1500 waren er 75 drukkerijen in Parijs en vijftig jaar later was dit aantal opgelopen naar 102.

⁸³ Schwarzfuchs, *Le livre*. 2004, p. 45.

geloofsgemeenschap was met elkaar verbonden door een 'sociabilité à distance', een broederschap op afstand.⁸⁴ Gelijkgestemde studenten in de universiteiten en collèges smeedden vriendschappen voor het leven. Families hielpen elkaar op alle mogelijke manieren. Onzichtbare banden bestonden ook tussen de Protestanten in Frankrijk én daarbuiten. Scaliger vertrouwde ook sterk op dit netwerk en koos zijn contacten uit deze groep geloofsgenoten. Bij de verspreiding van de ideeën en idealen van deze groep speelde het gedrukte boek vanzelfsprekend een belangrijke rol. Maar ook de brief vormde een krachtig communicatiemiddel onder de protestanten en humanisten.⁸⁵

2.5 Productie en verkoop van oosterse boeken

Manuscripten in oosterse talen werden als unica beschouwd, maar ook boeken in oosterse talen zag men als zeldzaamheid, mede door de beperkte oplagen. Doorgaans was het betrekkelijk lastig om de hand op oosterse boeken te leggen. De meeste werden immers gedrukt en verhandeld in de Italiaanse steden, vooral in Venetië, waar zich grote Joodse gemeenschappen hadden gevestigd. Als een boek bestemd was voor noordelijker streken moest voor het vervoer vaak een aanzienlijke afstand worden overbrugd.⁸⁶ Hebreeuwse boeken werden vooral gedrukt voor een niet-westers publiek; ze circuleerden dan ook vooral binnen de besloten Joodse gemeenschap. Bovendien golden er strenge regels en beperkingen binnen de Joodse gemeenschap voor het leveren van heilige, liturgische teksten aan Christenen en het gebruik van Joodse boeken door buitenstaanders. Scaliger heeft bij het verzamelen van Hebreeuwse boeken van deze opstelling later ook hinder ondervonden.⁸⁷

Door en voor christelijke hebraïsten werden de Hebreeuwse teksten bewerkt, vertaald en van commentaar voorzien en als aparte uitgaven op de markt gebracht. Boeken in andere oosterse talen verschenen ook specifiek voor westerse oriëntalisten. Wat deze boeken met elkaar gemeen hadden, was het selectieve gebruik van joodse bronnen ter verklaring van de christelijke Bijbel. Scaligers leek zich met zijn brede verzameling aan deze praktijk te ontrukken en nam daarmee een unieke positie in. Zijn collectie was een intellectuele oase zonder grenzen. Geleerde tijdgenoten vonden zijn boekenverzameling opmerkelijk vanwege de grote verscheidenheid aan exotische talen waarin ze waren geschreven. Niet voor niets kon slechts een zeer beperkte groep westerse geleerden de boeken uit Scaliger' bezit lezen.

⁸⁴ M. Greengrass, 'Informal networks in sixteenth-century French Protestantism' in: R.A. Mentzer en A. Spicer, red., *Society and Culture in the Huguenot World 1559-1685*. Cambridge 2002, p. 79.

⁸⁵ Greengrass, 'Informal Networks'. 2002, p. 95 : 'Frameworks of friendship provided recurrent ideals and images, which were expressed in the epistolary traffic of the French Huguenot world.'

⁸⁶ Rond het jaar 1500 zijn voor gedrukte Latijnse boeken oplagen van 1200 exemplaren geen uitzondering meer. De gemiddelde oplage neemt in de zestiende eeuw snel toe onder invloed van de Renaissance, het Humanisme en de Hervorming. Geschat wordt dat de oplage in deze periode ca. 1500-2000 exemplaren per titel bedraagt. De Polyglotbijbel van Plantijn (1568-1573) werd in 1400 exemplaren gedrukt. Er zijn mij geen oplagecijfers bekend van Hebreeuwse en andere boeken, maar ik vermoed dat die lager zijn geweest dan van de Latijnse uitgaven. Vgl. A. Ruppel, 'Die Bücherwelt des 16. Jahrhunderts und die Frankfurter Büchermessen' in: *De Gulden Passer* 24 (1956), p. 26; J.H. Kernkamp, *Economisch-historisch aspecten van de literatuurproductie*. Den Haag 1949, p. 13.

⁸⁷ Bruehl, 'Josef Justus Scaliger'. (1961), noot 27.

Hoewel drukwerk in oosterse talen zeldzaam was, produceerden verschillende Franse drukkers in de zestiende eeuw buiten Parijs een verscheidenheid aan (leer)boeken in vooral het Hebreeuws. Geleerde drukkers speelden hierbij een belangrijke rol. Een van hen was de ‘prince des libraires lyonnais’ Sébastien Gryphe (1492-1556).⁸⁸ Hij drukte in Lyon – het belangrijkste drukkerscentrum in het Zuidoosten van Frankrijk – tussen 1528 en 1556 41 boeken in het Hebreeuws.⁸⁹ De bekendste uitgave van Gryphe voor het Hebreeuws was het Latijn-Hebreeuws woordenboek van Santes Pagninus uit 1529. Scaliger bezat een exemplaar dat hij zeer uitvoerig annoteerde.⁹⁰ Andere alfabetten, grammatica’s en leerboeken werden op de Franse boekenmarkt gebracht onder anderen door de drukkers Gilles de Gourmont (1499–1533), die tussen 1514 en 1517 verschillende herdrukken van het Hebreeuwse alfabet drukte, en Chrétien Wechel (1495-1554) uitgever van Sebastian Münsters *Compendium Hebraicae grammatica* [...] uit 1537 en van verschillende alfabetten. Ook Denys Lescuyer (?-?) actief tussen 1538 en 1551 – en Jean Petit (?-1540) mogen zich in dit rijtje voegen. Beide laatste uitgevers publiceerden het werk van Guillaume Postel. En dan waren ook nog de vele Hebreeuwse boeken gedrukt door Robert I, Robert II en Charles Estienne.⁹¹



5. Galeries van het Palais du Parlement en het Palais de Justice te Parijs waar meer dan 200 winkeltjes te vinden waren, waaronder die van een aantal boekhandelaren. [Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-OB-42.103].

⁸⁸ L. Febvre en H.-J. Martin, *L'apparition du livre*. Parijs 1971, p. 291.

⁸⁹ L. Schwarzfuchs, 'Sébastien Gryphe éditeur en hébreu' in: R. Mouren, ed., *Quid novi? Sébastien Gryphe, à l'occasion du 450^e anniversaire de sa mort*. Avignon 2006, p. 88. De teksten van de 41 uitgaven van Gryphe bevatten doorgaans slechts een enkel woord of een aantal zinnen die in het Hebreeuws zijn gedrukt.

⁹⁰ Santes Pagninus, *Osar leson haq-qodes, hoc est, Thesaurus lingvæ sanctæ. Sic enim inscribere placuit lexicon hoc hebraicum* [...]. (Lyon, Sébastien Gryphius 1529). [UBL 874 B 7]. Dit woordenboek was gestoeld op de *Sefer ha-Shorashim*, het boek der wortels van de twaalfde-eeuwse grammaticus David Qimhi uit Narbonne. Scaliger bezat twee exemplaren van de heruitgave van dit werk van Santes Pagninus, *Hebraicarum institutionum libri IIII* [...], ex R. David Kimhi priore parte Mikhlol, quam Heleq hadiqduq inscripsit, ferè transcripti. Parijs, Robert Estienne 1549, dat tevens een bewerking van de *Institutiones linguae Hebraicae* (Lyon, Sébastien Gryphe 1526) bevatte. [UBL 873 D 15 en 873 D 17; zie Catalogus Parijs 1549:3].

⁹¹ Zie voor een uitgebreid overzicht van de zestiende-eeuwse Hebreeuwse uitgaven die alleen al in Parijs werden uitgegeven Schwarzfuchs, *Le livre*. 2004.

Alleen drukkers in Parijs en Lyon maakten gebruik van Hebreeuws lettermateriaal. Daarmee zorgden deze twee steden gezamenlijk voor een grote output aan in het Hebreeuws gedrukte boeken in Frankrijk.⁹² Deze boekenproductie was – anders dan de boeken die in Venetië van de pers kwamen – niet bedoeld voor de Joden, maar stond geheel in dienst van de christelijke geleerden die zich in de Hebreeuwse taal en cultuur verdiepten en die via de idee van de *Hebraica veritas* (de overtuiging dat de Hebreeuwse Bijbel uit de eerste eeuw het originele Oude Testament bevatte) en de bestudering van de oorspronkelijke taal van het Oude Testament met elkaar in verbinding stonden. In de Parijse boekhandels waren tevens antiquarische Hebreeuwse boeken te koop. Boekhandelaar Galliot du Pré (1512-1560), die een boekhandel dreef in de buurt van het Palais de Justice, bood uit zijn voorraad verschillende titels aan in het Hebreeuws, edities van Santes Pagninus⁹³ maar ook van Agostino Giustiniani's polyglot Psalter in het Grieks, Hebreeuws, Arabisch en Syrisch.⁹⁴ In de zestiende-eeuwse Parijse boekhandels waren Hebreeuwse leerboeken ruim voorhanden. Scaliger moet zonder veel belemmering de hand op dit soort boeken hebben weten te leggen.⁹⁵

Buiten Frankrijk was Johann Froben (1460-1527) in Bazel een belangrijke drukker van Hebreeuwse boeken, waarvan Scaliger er meerdere in zijn bezit had. Er waren dus voldoende Hebreeuwse boeken beschikbaar in Frankrijk toen Scaliger in Parijs studeerde. Daarnaast kende Parijs verschillende geleerden die de Hebreeuwse taal doceerden en met wie Scaliger eenvoudig in contact kon komen. De meesten van hen werkten in het Collège de France, waar vanaf de stichting verschillende hoogleraren in het Hebreeuws waren aangesteld. Volgens sommige bronnen heeft Scaliger zelf ook een actieve bijdrage geleverd aan het onderwijs in het Hebreeuws aan het Collège, maar dat lijkt onwaarschijnlijk.⁹⁶

2.6 Reis naar Italië met Chasteigner de la Roche-Posay

In Parijs raakt Scaliger bevriend met verschillende leden van de *Pléiade*, een groep geleerden, dichters en schrijvers die ernaar streefden om de Franse taal op gelijke hoogte te stellen met de klassieke talen. Jean Dorat (1508-1588), hoogleraar Grieks aan het Collège de France is een van hen. Scaliger volgt zijn lessen en hij koestert een grote bewondering voor deze geleerde. En de vriendschap lijkt wederzijds want Dorat brengt Scaliger in 1563 in contact met Louis Chasteigner, seigneur d'Abain de la Roche-Posay et de Touffon (1535-1595).⁹⁷ [Afb.

⁹² Aan het einde van de zestiende eeuw verschenen in het door protestanten gedomineerde La Rochelle nog vier uitgaven waarin Hebreeuwse typen werden toegepast.

⁹³ Namelijk exemplaren van *Isagoge ad sacras literas liber unicus* [...]. Lyon, Hugo a Porta 1536 en *Institutionum hebraicarum abbreviatio*. Lyon, Sébastien Gryhius 1528.

⁹⁴ A. Parent, *Les Métiers du livre à Paris au XVI^e siècle (1535-1560)*. Genève 1974, pp. 229-230.

⁹⁵ Nicolas Rigault (1577-1654), jurist en *ancien garde* van de Koninklijke Bibliotheek in Parijs vroeg in 1601 aan Scaliger advies welke boeken er geschikt waren om zelf het Hebreeuws te leren zonder de begeleiding van een leermeester. Helaas is de brief met Scaligers antwoord, die ons veel over de voor- en nadelen van bepaalde Hebreeuwse leerboeken had kunnen verschaffen, niet bewaard gebleven. *Correspondence* 1601 09 09 van Rigault.

⁹⁶ Zo vermeldt de Schotse humanist Andrew Melville (1545-1622) in zijn dagboek dat Scaliger Hebreeuws doceerde aan het Collège de France zonder dat hij daarvoor een officiële aanstelling had. Geciteerd in J. Durkan en J. Kirk, *The University of Glasgow 1451-1577*. Glasgow 1977, p. 276; Lefranc, *Histoire du Collège de France* pp. 381-382; Lefranc, *Le Collège de France 1530-1930*. (Parijs 1932), pp. 15-16; 18-22.

⁹⁷ Scaliger en Louis Chasteigner de La Roche-Posay hebben elkaar ontmoet in Parijs in de periode 1559-1562. Chasteigner studeerde ook bij Turnèbe en Dorat. Chasteigner huwde op 15 januari 1567 met Claude Dupuy

6] De ontmoeting met Chasteigner blijkt bepalend voor de verdere verloop van Scaligers carrière. Chasteigner neemt Scaliger in dienst als leraar voor zijn zoon Henri Louis (1577-1651) en nodigt hem uit als metgezel op zijn reizen die hij als Frans gezant maakt naar Rome in de periode 1565-1566. Samen reizen ze heel Italië door, tot aan Napels in het zuiden. In Verona bezoekt Scaliger de graven van zijn vermeende voorouders, de Della Scala's, die in de dertiende en veertiende eeuw over Verona hadden geregeerd. Ook tijdens zijn tweede verblijf in Rome in 1567 maakt Scaliger nieuwe vrienden.⁹⁸

Daarnaast hernieuwt hij de vriendschap met de latinist Muret, die hij nog uit zijn jeugd in Agen kent.⁹⁹ Via Muret maakt Scaliger in Rome kennis met de oudheidkundige Onofrius Panvinus (1529-1568). Tijdens zijn twee bezoeken aan Italië ontmoet Scaliger ook Carlo Sigonio (1523-1584)¹⁰⁰ en Fulvio Orsini (1529-1600), de bibliothecaris van de verzameling van Kardinaal Alessandro Farnese (1520-1589). Orsini bezit zelf een belangrijke bibliotheek die hij bij zijn dood aan het Vaticaan zou vermaken.¹⁰¹ Muret beschikt vanwege zijn studie in Padua en Ferrara en door zijn contact met de drukker Paulus Manutius (1512-1574) in Venetië, over een goed functionerend netwerk. Vanaf 1563 werkt Muret aan de Romeinse universiteit La Sapienza in dienst van paus Gregorius XIII (1502-1585) voor wie hij de integratie van de bibliotheek van het *Collegium Romanum* in de bibliotheek van het Vaticaan begeleidt. Scaliger krijgt tijdens zijn verblijf in Rome en door zijn ontmoeting met Muret goed zicht op een voor hem functioneel netwerk in Italië. Maar hij kan dat netwerk pas volledig inzetten in het voorjaar van 1576, in het jaar dat Chasteigner als ambassadeur van de Franse koning naar Rome wordt gezonden. Chasteigner zal deze post vervullen tot 1581.¹⁰² Vijf vruchtbare jaren voor Scaliger derhalve.

(1538-1632), de dochter van Georges Dupuy, Seigneur du Courdary. A. du Chesne, *Histoire généalogique de la maison des Chasteigners*. Parijs 1634, p. 124. en C. Buzon en J.-E. Girot red., *Jean Dorat. Poète humaniste de la Renaissance*. Genève 2001.

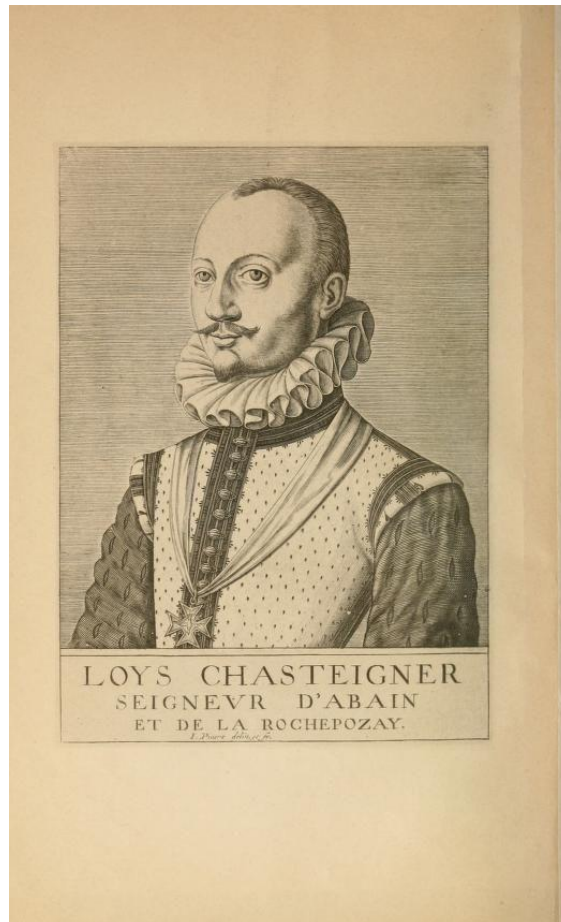
⁹⁸ *Secunda Scaligerana* 1740, p. 555: 'J'ay esté deux fois à Rome, ayant 25 et 26 ans, deux ans l'un après l'autre.' En '[...] anno MDLXVI cum essem in Italia, et M. Antonio Mureto exposuissem me habere in animo Venetias proficisci [...].'

⁹⁹ De vriendschap bekoelt echter snel als Muret Scaliger voor de gek houdt met de vondst van twee 'authentieke' archaïsche gedichten, die echter door Muret zelf waren geschreven. Grafton, *Scaliger* I. 1983, pp. 161-162.

¹⁰⁰ De historicus, filoloog en Christelijk hebraïst Sigonio publiceerde in 1585 *De republica Hebraeorum libri VII*. Scaliger stuurde hem bij gelegenheid een aantal van zijn eigen publicaties. Zie bijvoorbeeld de boeken die Scaliger aan hem en Pietro Vettori (1499-1585) stuurde via Chasteigner volgens *Correspondence* 1574 01 22 aan Monluc en 1576 06 29 aan Dupuy.

¹⁰¹ J.B. Odier, *La Bibliothèque vaticane de Sixte IV à Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*. Rome 1973, p. 92.

¹⁰² *Lettres inédites de Cujas et de Scaliger, publiées par S. de Ricci, annotées par P.-F. Girard*. Parijs 1917, p. 422; *Correspondence* 1576 02 12 aan Vertunien en 1576 02 12 aan Vertunien.



6. Louis Chasteigner de la Roche-Posay, seigneur d'Abain, de beschermheer van Scaliger.

Via Chasteigner onderhoudt Scaliger contact met Muret in Rome. Opvallend genoeg maakt Scaliger weinig gebruik van de rijke verzameling aan klassieke handschriften in de Romeinse bibliotheken, maar hij noteert tijdens zijn verblijf wel ijverig allerlei antieke inscripties. Die aantekeningen vormen later de basis voor de *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani* van Janus Gruterus (1560-1627) uit 1603.

In Venetië bezoekt Scaliger de befaamde drukker Paulus Manutius en diens zoon Aldus (1547-1597). Met Manutius junior onderhoudt Scaliger ook goed contact. Tijdens zijn verblijf in Italië legt Scaliger een belangrijk fundament voor zijn netwerk. Deze contacten helpen hem later bij de verwerving van boeken en handschriften in oosterse talen uit de Levant. Scaliger is dan naar eigen zeggen al diep doorgedrongen tot de geheimen van de Hebreeuwse taal; met trots schrijft hij in een brief dat hij de leden van de Joodse gemeenschap in Rome verstoeld doet staan met zijn Oudtestamentische uitspraak van het Hebreeuws.¹⁰³ Met deze trotse houding maskeert Scaliger zijn tekortkomingen bij de praktische kennis van het alledaagse Hebreeuws. Scaliger mist bij het Hebreeuws 'das feinere Gefühl für die Nüancen' zoals Bernays het uitdrukt.¹⁰⁴

¹⁰³ *Secunda Scaligerana, Thuana, Perroniana, Pithoeana, et Colomesiana, ou remarques*. 1740 pp. 407-408: 'J'ay disputé á Rome & ailleurs avec les Juifs; ils m'aymoient & estoient fort estonnez que je parlois fort bien Hebreu, & me disoient que je parlois l'Hebreu de la Bible, & que paucissimi ex illis ita loquebantur, sed lingua majorum Rabbistorum loquebantur, Rabbotenu Zicronam.'

¹⁰⁴ Cf. Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (1855) 1965, p. 36.

2.7 De invloed van Cujas op Scaliger

Na een turbulente periode van godsdienstoorlogen in de jaren 1567 en 1568, keert in 1570 de rust in Frankrijk terug. Zodra de politieke situatie het toelaat, reist Scaliger af naar de universiteitsstad Valence in de Dauphiné, een streek in het zuidoosten van Frankrijk. Hij zal er twee jaar studeren en vindt in die periode onderdak bij de hoogleraar en rechtsgeleerde Jacques Cujas of Cuiacius (1522-1590).¹⁰⁵ [Afb. 7]



7. De rechtsgeleerde Jacques Cujas.[Collectie portretten Universiteit van Amsterdam].

Cujas bezit een zeer uitgebreide bibliotheek met een grote hoeveelheid geannoteerde gedrukte werken plus een honderdtal Griekse en Latijnse manuscripten. Zijn boekencollectie staat opgesteld in zeven of acht kamers. Scaliger mag tijdens zijn verblijf vrijelijk gebruik maken van Cujas' bibliotheek. Hierdoor wordt zijn honger naar het bestuderen van betrouwbare bronnen en boeken enigszins gestild, maar tegelijkertijd wakkert het bij Scaliger het vuur aan om later zelf een bronnenbibliotheek bijeen te brengen.¹⁰⁶ Cujas neemt Scaliger onder zijn hoede en onderwijst hem in Romeins recht. Ook brengt Cujas

¹⁰⁵ Cujas was sinds 1567 als hoogleraar aan de Universiteit van Valence verbonden. Hij doceerde ook Romeins recht aan de universiteiten van Bourges en Orléans. Scaliger raakte in Valence ook bevriend met de eminente jurist Enimundus Bonefidius (Ennemond Bonnefoy, 1535-1574), die zich ook met de bestudering van het Hebreeuws bezighield. Hij publiceerde een editie van de *Juris orientalis libri III* (Genève/Parijs 1573).

¹⁰⁶ Heinsius, 'Funeral Oration' in: Robinson, *Autobiography of Joseph Scaliger* 1927, p. 76.

Scaliger in contact met de gevestigde onderzoekers van dit vakgebied.¹⁰⁷ Scaliger bewondert zijn leermeester voor zijn kritische benadering van de teksten en herkent in hem een zielsverwant.¹⁰⁸

Met zijn historische analyse van bronnenmateriaal oefent Cujas een bepalende invloed uit op Scaliger en zijn medestudenten. In de methodiek van tekstkritiek die Cujas zijn studenten onderwijst, vraagt hij zich constant af of de originele tekst ook inhoudelijk klopt en of de door hem verdedigde lezing relevante resultaten oplevert.¹⁰⁹ Waar de scholastieke geleerden zich vooral concentreren op de bestudering van de Latijnse teksten inclusief vertalingen uit het Grieks en Arabisch, breidt Cujas het onderzoeksspectrum uit met de oorspronkelijke Griekse teksten.

Het besef dat zelfs uit de klassieke oudheid overgeleverde teksten, inclusief de Bijbel en de canon van de vroegchristelijke auteurs, niet altijd betrouwbare bronnen zijn, is van grote invloed op het wetenschappelijk denken van Scaliger. Door Cujas zien Scaliger en zijn tijdgenoten duidelijk in dat ze voor het reconstrueren van betrouwbare teksten en edities moeten terugkeren naar de oorspronkelijke bronnen. Om deze teksten te kunnen interpreteren is niet alleen een gedegen kennis van alle klassieke talen onontbeerlijk (Latijn, Grieks, de bijbelse talen Hebreeuws en Aramees én andere talen van het Midden-Oosten) maar ook historische kennis. Zonder dat zouden ze geen *emendationes* of verbeteringen kunnen aanbrengen, de basis van tekstkritiek.

Cujas bezit een bibliotheek waar Scaliger en andere studenten dankbaar gebruik van maken voor hun filologische exercities en onderzoek naar klassieke teksten. Het is in deze bibliotheek waar Scaliger zich nog grondiger in het bronnenmateriaal verdiept en waar hij de waarde leert inzien van de handgeschreven nalatenschap uit de oudheid en de middeleeuwen. Scaliger kopieert en gebruikt manuscripten van Catullus, Petronius, Martialis, Priscianus, Dositheus, Victorinus en Propertius uit Cujas' bibliotheek.¹¹⁰ Cujas introduceert Scaliger daarnaast in zijn uitgebreide netwerk van correspondenten en geleerden.¹¹¹ Het intensieve gebruik van de bibliotheek van Cujas sterkt Scaliger in zijn overtuiging dat alleen door het vergaren van een uitgebreide bronnencollectie, zowel gedrukte boeken als manuscripten en artefacten, succesvol onderzoek kan worden uitgevoerd op nieuwe wetenschapsterreinen. Hij concentreert zich aanvankelijk op klassieke auteurs, maar vanaf het midden van de jaren zeventig zal Scaliger voor zijn onderzoek naar de tijdrekenkunde speciaal voor dat doel een eigen bronnenbibliotheek aanleggen. Cujas, die kinderloos sterft op 4 oktober 1590, overwogen schijnt te hebben om Scaliger tot zijn erfgenaam te benoemen en hem zijn boeken en manuscripten uit de bibliotheek na te

¹⁰⁷ Aan de prestigieuze faculteit waren naast Cujas de volgende hoogleraren verbonden: de Italiaanse jurist Philippus Decius (Filippo Decia 1454-ca. 1535), António de Gouveia (Antoine Gouvea) en François Hotman (1524-1590). Deze geleerden trokken studenten uit heel Frankrijk naar Valence om een rechtbestudie aan de universiteit te volgen. Cf. H. Heller, *The Conquest of Poverty. The Calvinist Revolt in Sixteenth Century France*. Leiden 1986, pp. 210-211.

¹⁰⁸ Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, p. 121.

¹⁰⁹ Zie voor dit door Cujas op het Romeins recht toegepaste proces: R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*. Leuven 2004, pp. 317-318.

¹¹⁰ Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (1855) 1965, p. 143. Zie bijvoorbeeld het handschrift van Sextus Propertius in de British Library [Egerton 3027] uit de bibliotheek van Cujas dat Scaliger heeft geraadpleegd.

¹¹¹ Grafton, *Joseph Scaliger* I. 1983, pp. 121-123.

laten.¹¹² Dit heeft echter niet zo mogen zijn. Uit Cujas' collectie vindt slechts een codex met twee Latijnse en Griekse handschriften zijn weg naar Scaliger.¹¹³

2.8 Onderdak in Genève

Tijdens de Bartholomeusnacht van 23 op 24 augustus 1572, vindt een slachting plaats onder de protestanten in Parijs en daarna in tal van andere plaatsen in Frankrijk. Op dat moment is Scaliger in Straatsburg waar hij een reis naar Polen voorbereidt met de diplomaat Jean de Monluc (1508-1579). Wanneer het nieuws van de *Bloedbruiloft* hem ter ore komt, vlucht Scaliger vrijwel direct naar Genève. Daar verblijft hij een aantal dagen in het huis van de hoogleraar Grieks Franciscus Portus (1511-1581). In de stad van Johannes Calvijn, waar Scaliger op 8 september 1572 als inwoner wordt ingeschreven en een maand later het 'droit de cité' ontvangt, biedt de universiteit hem al snel een professoraat in de filosofie aan.¹¹⁴ Op 21 oktober geeft Scaliger zijn eerste openbare les en op 31 oktober 1572 wordt hij benoemd tot hoogleraar.¹¹⁵ [Afb. 8] Anderhalve maand na de openbare les ontvangt Scaliger een brief van Obertus Giphanius (1534-1604), die hem feliciteert met zijn aanstelling in Genève.¹¹⁶ Scaliger verbleef al eerder bij deze jurist in Genève en heeft toen de Lutheraanse hoogleraar Hebreëuws Johannes Pappus (1549-1610) ontmoet.

Scaliger zal maar korte tijd in Genève doceren. Het lesgeven bevalt hem slecht; daar ligt niet zijn kracht.¹¹⁷ Dat hij later in Leiden evenmin in het openbaar zal doceren, wekt dan ook geen verwondering. Wel neemt in de stad zijn wetenschappelijke werk – zijn commentaren en tekstuele kritiek van klassieke schrijvers – een hoge vlucht. Verder houdt Scaliger zich vanaf het najaar van 1572 in toenemende mate bezig met de tekstkritiek op de Bijbel. Hierdoor komt Scaliger steeds vaker in aanraking met de tijdrekenkundige elementen in de Bijbel en verdiept hij zich steeds meer in de chronologie.

¹¹² *Scaligerana* 1740, vol. 2, p. 446; *Perroniana et Thuana. Ed. Secunda*. Keulen 1669, p. 335.

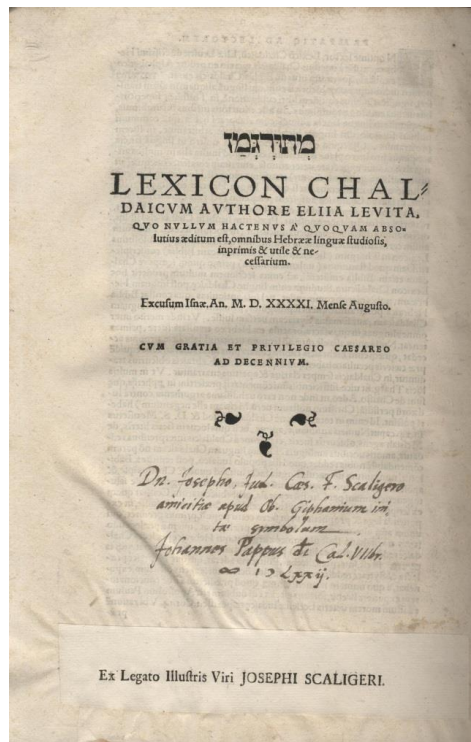
¹¹³ VUL 108, pars 5 verso: C. Marii Sacerdotis de versibus cum exemplis Graecis. Liber instar Hephaestionis, descriptus ex Bibliotheca Cuiacii. Waarschijnlijk betreft het een exemplaar van de *Ars Grammatica* of *De Metris* van de laat-antieke Grammaticus Marius Plotius Sacerdos en een exemplaar van *De Metris Enchiridion* van de Griekse grammaticus Hephaestion van Alexandrië.

¹¹⁴ P.F. Geisendorf, *Livre des habitants de Genève*. Genève 1963, vol. II (1572-1574; 1585-1587), p. 8.

¹¹⁵ O. Fatio en O. Labarthe, *Registres de la Compagnie des Pasteurs de Genève au temps de Calvin III 1565-1574*. (1969), pp. 92-94.

¹¹⁶ *Correspondence* 1572 12 14 van Giphanius.

¹¹⁷ Uit de mond van Scaliger werd opgetekend: 'Si vitam Josepho Scaligero deus longiorem concesserit, nullus auctor futurus est, primarios dico, quem non emendaturus sit, ad id enim aptus natus est, non à caqueter en chaire et pedanter' in: *Scaligerana primera* p. 18. Later schreef Scaliger aan de curatoren van de Universiteit Leiden dat hij een slechte ervaring had opgedaan met lesgeven in Genève. Zijn oud-leerling Johannes Wouwerius (1574-1612), stelde dat: Scaliger '[...] publicus non legit neque lecturus unquam, ne derogetur quid dignitati.' in: F.F. Blok, *Nicolaas Heinsius in dienst van Christina van Zweden*. Delft 1949, p. 273 (noot 44, sub 1).



8. Titelblad van Levita's *Lexicon Chaldaicum* dat Scaliger in 1572 van Johannes Pappus ontving als blijk van de vriendschap opgedaan bij Giphanius. [UBL 839 A 6; Catalogus Isny 1541].

Bij deze gelegenheid schonk Pappus een exemplaar van Levita's *Lexicon Chaldaicum* aan Scaliger.¹¹⁸ In dit Lexicon worden alle woorden uit de *Targum*, de Aramese parafrase van *Tenach*, uitgelegd. Het is vooral een praktisch boek, dat Scaliger goed kan gebruiken. Dit geschenk kan als een aanmoediging worden gezien voor Scaliger om zich verder in het Aramees te bekwamen. De opdracht in het boek luidt 'D[omi]n[o] Josepho Jul[ii] Caes[aris] F[ilio] Scaligero amicitiae apud Ob[ertum] Giphanium initia s[ymbolum] Johannes Pappus D[ed]it Cal[endis] VIIbr [= Septembribus]. MDLXXII. Eigenlijk is Scaligers interesse in allerlei boeken in het Hebreeuws in die periode voortdurend aanwezig. Zo toont hij bijvoorbeeld veel belangstelling voor een merkwaardige Griekse tekst in Hebreeuwse letters die hij bij de protestantse theoloog Théodore de Bèze (1519-1605) in Genève te zien krijgt.¹¹⁹

2.9 Dolend in de Touraine zonder bibliotheek

Na een noodgedwongen verblijf van twee jaar keert Scaliger Genève op 19 september 1574 de rug toe en vertrekt hij naar Frankrijk. Daar neemt de familie Chasteigner de la Roche-Posay hem weer op in haar midden. Ondanks hun verschillende religieuze achtergrond was de relatie tussen Scaliger en Chasteigner hecht en duurzaam. Chasteigner bleef katholiek, terwijl Scaliger zich rond 1562 tot het calvinisme had bekeerd. Desondanks was de wederzijdse bewondering groot: Scaliger had in 1564 zijn eerste publicatie, de lezingen van

¹¹⁸ Eleazar ben Asher ha-Levi, *Sefer meturgeman* [...] Isny 1541. [UBL 839 A 6; zie Catalogus Isny 1541].

¹¹⁹ *Secunda Scaligerana* 1740, p. 515 onder *Portus*.

het werk van de klassieke auteur Varro, aan zijn beschermheer opgedragen.¹²⁰ De bescherming door Chasteigner voorzag Scaliger van een zekere sociale status. Daarnaast bood hij Scaliger een inkomen dat hem (tot op zekere hoogte) in staat stelde dure boeken aan te schaffen en zich geheel aan de studie te wijden. Ook op andere manieren ondersteunde hij hem. Uit een inscriptie in een van de boeken komt ook naar voren dat Chasteigner het boek aan hem had geschonken.¹²¹ Mogelijk gebeurde dat vaker, maar daar heb ik geen verder bewijs van in boeken teruggevonden. Scaligers bibliotheek werd in deze periode dan ook uitgebreid met boeken die hij uit eigen beurs nooit had kunnen betalen. Een sprekend voorbeeld is de vierdelige Bijbel gedrukt door Daniel Bomberg of Van Bomberghen (1483-1553) in 1546-1548 die Chasteigner voor Scaliger in 1578 in Touffou kocht van de weduwe van de tijdens de Bartholomeusnacht omgekomen dichter en graecus Charles Macrin († 1572).¹²² [Afb. 9]



9. Exemplaar van de *Pentateuch* afkomstig uit de bibliotheek van Charles Macrin, die Scaliger van Chasteigner kreeg. [UBL 515A 12; Catalogus Venetië 1546-1548].

¹²⁰ J.J. Scaliger, *Conjectanea in M. Terentium Varronem de lingua Latina*. Parijs, ex off. Rob. Stephani, 1565. [UBL 569 E 30]. Zie voor de verhouding tussen Scaliger en zijn katholieke tijdgenoten: Van Miert, *Limits of Transconfessional Contact*, 2010, pp. 367-408.

¹²¹ Zoals blijkt uit de inscriptie in het exemplaar van de *Pentateuchus quadrilinguis: Hebraice, Chaldaice e vers. Onkelosi, Arabice Saadia Gaon, Persice Jakob Tawus: cum comment. Rashi*. Constantinopel, 1546. UBL 839 A 7; zie Catalogus Constantinopel 1546, waarin Scaliger schreef: 'Hunc librum Constantinopoli mihi mittendum curavit delitiae humani generis, ac pater literarum Ludovicus Castaneus ex nobilissima Rupiposeorum gente, eques Tourquatus Regius, orator Christianiss[imi] Regis ad summum Pontif[icem]'. [Bron: UBL BA C 42. Deel X, Standcatalogus Tydeman]. Bij het opnieuw inbinden en afsnijden van het exemplaar in de negentiende eeuw is deze annotatie helaas verloren gegaan.

¹²² Scaliger noteerde in het exemplaar 'Ego Iosephus Scaliger emi hos quatuor tomos Bibliorum ab vidua Caroli Macrini, quinquaginta florenis. Anno Christi MDLXXVIII, Tufolij in pictonibus' noteerde. De notitie op het titelblad is in de hand van Macrinus. Later is er foutief een strookje aangebracht dat het boek onderdeel uitmaakte van het legaat van Warner. Graecus Charilaus Salmonius Macrinus of Charles Macrin (?-1572) ontving in maart 1569 dit exemplaar ten geschenke van Johanna III (Jeanne d' Albret) van Navarra (1528-1572), de dochter van de zuster van koning Frans I. [UBL 515 A 12-15; zie Catalogus Venetië 1546-1548].

Toch kan Scaliger zich in 1574 wederom niet ongestoord aan de wetenschap wijden. De voortdurende oorlogsdreiging dwingt hem van kasteel naar kasteel in de Touraine en de Poitou te trekken. In intellectueel isolement verblijft hij vaak in het kasteel van Preuilly, tachtig kilometer ten zuiden van Tours.¹²³ In brieven beklaagt hij zich regelmatig dat hij als een nomade leeft en dat hij het vaak zonder zijn boeken moet stellen.¹²⁴ Op de vlucht van het ene naar het andere onderkomen kan hij telkens maar enkele boeken meenemen. Scaliger moet zijn boeken en handschriften in *tonneraux* of kleine vaten stoppen om ze te laten vervoeren. Vaak weet hij niet wanneer hij zijn boeken weer zal terugzien.¹²⁵ Dat dit hem frustreert in zijn onderzoek, laat hij vanuit Preuilly onomwonden weten in een brief aan De Thou: 'Je suis ici sans livres. Je ne puis rien faire sur le Nouveau Testament à faulte d'outils. Et quand j'en aurois, je sai bien que d'i toucher non magis mihi impune erit quam profanos libros tetigisse'.¹²⁶

Al voor zijn studietijd in Valence had hij in een soortgelijke situatie verkeerd. In het kasteel van Chantemille-sur-Creuse bij Ahun in de Limousin, waar hij in 1568 en 1569 verbleef, was hij ook al van zijn boeken verstoken geweest. Zijn werk aan het manuscript van de *Appendix* en *Catalecta* op Vergilius stokte, omdat hij op dat moment niet over de juiste boeken beschikte. Scaliger sprak toen uitdrukkelijk de hoop uit weer snel naar de geciviliseerde wereld terug te kunnen keren. Hij verlangde naar nieuws uit Parijs en Italië. Het tekent het isolement van een geleerde die is afgesneden van berichten en informatie uit de belangrijke Europese centra van wetenschap.¹²⁷ Vooral in Chantemille ging Scaliger gebukt onder het gemis van zijn boeken, getuige zijn klaagzang gericht aan Pierre Pithou: 'Ik doe niets omdat ik geen boeken heb meegenomen, denkend dat ik hier niet lang zal

¹²³ Het versterkte kasteel van Preuilly lag vrij geïsoleerd op een heuvel en had dikke muren en een slotgracht.

¹²⁴ Zie bijvoorbeeld: *Correspondence* 1574 12 03 aan Vertunien over een kwestie betreffende de naam van een gewas bij Dioscorides en Plinius en waarin Scaliger aangaf op zijn huidige locatie geen toegang te hebben tot zijn eigen exemplaren van Plinius, Theophrastus en Dioscorides. Zie ook: *Correspondence* 1575 02 02 aan Vertunien waarin hij naast de hierboven genoemde boeken ook een uitgave van Avicenna vermeldt. Zie verder: *Correspondence* 1575 02 02, geschreven te Malval, honderd kilometer ten noord-oosten van Limoges, aan Duguinas: 'Cum enim ex Pictonibus discederem, nihil librorum mecum forte attuli [...]' en *Correspondence* 1576 05 11 aan Dupuy waarin hij zich beklaagt dat hij het al drie maanden zonder zijn boeken moet stellen omdat deze in Poitou zijn achtergebleven: 'Je vous donne à penser comment je puis estudier outre ce que il y a plus de trois mois que je n'ay veu mes livres. Et pour vous dire la verité, il n'y a homme au monde plus desbauché que je suis.'

¹²⁵ *Correspondence* 1590 11 09 aan De Thou.

¹²⁶ *Correspondence* 1590 12 12 aan De Thou. In *Correspondence* 1591 04 13 aan De Thou, herhaalde Scaliger vanuit Preuilly zijn klacht: 'Les notes du Nouveau Testament ne se peuvent faire sans mes livres, car il fault avoir le Talmud et plusieurs aultres livres. Mais si nous estions ensemble, en discours familiers, je vous pourrois encores entretenir de beaucoup de choses sur ce, qui vous contenteroit à mon advis. À un aultre, je ne le voudrois, ni oserois. Vous estes le seul de ce monde qui habes imperium in animum meum. Et parce que vous saves que je hai mortellement le mensonge, je m'assure que vous me croies.'

¹²⁷ *Correspondence* 1568/69 04 14 aan Pierre Pithou: 'Nam sum hic in agro Lemovicensi, hoc est Σκυθῶν ἐρημία [Erasmus, *Adagia*, nr. 2494: 'Scytharum solitudo'], longe a chartis meis, ubi nisi fortasse rabularum aliquot schedas, nullum praeterea libri nomen neque audio neque video.' *Correspondence* 1568/69 05 06 aan Pithou: 'maxima penuria librorum laboro in hac solitudine'. Zie ook: *Correspondence* 1576 05 11 aan Claude Dupuy, 1581 09 04 aan F. Chrestien, 1586 06 05 aan Claude Dupuy, noot 7. Scaliger gebruikte deze uitdrukking eveneens om zijn verblijfplaats Malval te karakteriseren in *Correspondence* [1575] 02 02 aan Irlandus. Voor dezelfde bewoording aangaande zijn verblijfplaats Touffou zie: *Correspondence* 1577 02 12 aan Lipsius. Zie voor het geïsoleerde verblijf in de Limousin ook *Correspondence* 1582 06 21 aan Claude Dupuy.

blijven.¹²⁸ Ook in La Roche Posay moest Scaliger het vaak zonder zijn boeken stellen, zoals uit een brief van 1579 aan Claude Dupuy blijkt: 'Maar weet je dat het meer dan zes weken geleden is dat ik mijn boeken heb gezien?'¹²⁹ En sinds de vorige keer dat ik in Touffou was, legde ik het boek van Guilandinus apart om te lezen en van aantekeningen te voorzien. Het is een slecht boek'.¹³⁰ Sindsdien ben ik hier en daar gestoord en kom ik niet aan studeren toe. Het is precies een jaar geleden dat ik twee ononderbroken uren heb gestudeerd'.¹³¹

In de jaren tachtig is de situatie nog niet veel anders. Eind 1584 laat Scaliger vanuit Abain aan Dupuy weten dat al zijn boeken in Touffou zijn achtergebleven.¹³² En een half jaar later beklaagt Scaliger zich bij Dupuy: 'Ik bevind mij [in Abain] in een afgelegen hoekje van de wereld en ik ben verstoken van nieuwe boeken. Zonder nieuwe boeken, weet ik niets.'¹³³ Het meest beeldend komt het gevoel van Scaliger tot uitdrukking in een brief aan de drukker Mamert Patisson (1530?-1602?) die hij ondertekende met 'De Chantemille in Arabia deserta'.¹³⁴

Gaandeweg ontvangt Scaliger in deze periode meer en meer loftuitingen voor zijn geleerdheid van geleerden die diep onder de indruk van zijn publicaties zijn. Hij ontvangt daardoor ook steeds meer boeken als geschenk van deze bewonderaars. Als geleerde dwingt hij respect af met zijn commentaren op de klassieke auteurs. Na de publicatie van de *De emendatione temporum* in 1583 is Scaligers wetenschappelijke naam definitief gevestigd. [Afb. 10] Zijn roem verzekert hem vanaf dat moment toegang tot een aantal bibliotheken die voor andere geleerden ontoegankelijk zijn.¹³⁵ Scaliger breidt zijn bibliotheek verder uit door nieuw verschenen boeken te ruilen. Hij verspreidt zijn eigen uitgaven zelfverzekerd onder een groep correspondenten en ontvangt in ruil regelmatig nieuwe uitgaven van de leden van deze groep. Ook krijgt Scaliger van verschillende bewonderaars regelmatig boeken als dank voor de vriendschap of voor een verleende gunst.

¹²⁸ *Correspondence* 1586 12 04 aan Pierre Pithou: 'Je ne fai rien, car je n'ai apporté ici aucun livre, ne pensant point y faire le sejour que j'ay esté contrainct y faire. Parquoi je fai bien le poultron.'

¹²⁹ Scaligers boeken bleven achter op het kasteel van Touffou.

¹³⁰ Waarschijnlijk het exemplaar van Melchior Guilandinus, *Papyrus. Hoc est commentarius in tria C Plinij Maioris de papyro capita. Accessit. Hieronymi Mercurialis Repugnantia, qua pro Galeno strenuè pugnatur. Item Assertio sententiæ in Galenum à se pronunciatae*. Venetië, Antonius Ulmus 1572. Zie: Veilingcatalogus 1609 p. 26, waar achter de titel het woord *mutilis* is opgenomen. Het exemplaar bevindt zich nu in Cambridge University Library, signatuur M.16.49.

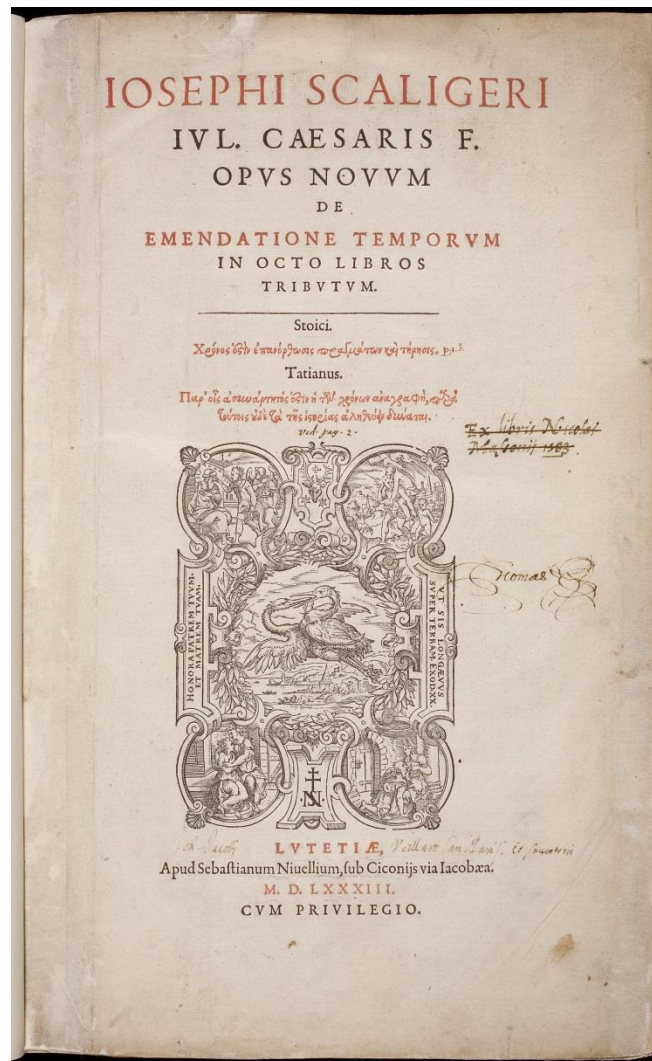
¹³¹ *Correspondence* [1568-1569] 04 14 aan Pierre Pithou, noot 6: 'Mais asseures-vous qu'il y a plus de six semaines que je n'ai veu mes livres. Et dès la premiere fois que j'arrivai à Touffou, je mis à part le livre du dict Guilandin pour le courir en lisant, et marquer ce qu'il me semble avoir mal prins. Mais depuis j'ai esté tracasser ça et là. Car je n'estudie qu'à boutée. Il y a justement un an que je n'ai étudié deux bonnes heures continuelles'. Guilandin is de Duitse arts en botanicus Melchior Wieland of Guilandinus (1519/1520-1589).

¹³² *Correspondence* 1584 12 03 aan Claude Dupuy.

¹³³ *Correspondence* 1585 06 04 aan Claude Dupuy: 'Je suis ici confiné en un coing du monde où je n'ai nuelles nouvelles de livres, comme je m'asseure que beaucoup on esté imprimés, dont je n'en sai rien.'

¹³⁴ *Correspondence* 1581 09 04 aan Patisson.

¹³⁵ *Correspondence* 1584 12 27 van Friedrich Sylburg (1536-1596), redacteur bij de drukker Johann Wechel in Frankfurt.



10. Titelpagina van Scaliger, *Opus Novum de emendatione temporum* [...]. (Parijs, Sébastien Nivelles 1583). Op de titelpagina staan de namen van de voormalige eigenaars van het boek, o.a. die van Nicolai Massonius en Johann Jacobi. [UBL 759 A 50].

De verzameling boeken die Scaliger tot zijn beschikking had toen hij van het ene kasteel naar het andere door Touraine trok, was waarschijnlijk niet erg omvangrijk. Wel is het mogelijk dat een van de kastelen van de familie Chasteigner de La Roche-Posay, bijvoorbeeld het kasteel Abain, als opslag diende voor een uitgebreidere verzameling boeken. Aanwijzingen hiervoor ontbreken echter. Het is het waarschijnlijkst dat Scaliger constant een soort kerncollectie aan boeken bij zich hield.

De situatie wordt er met het verstrijken van de jaren niet beter op. Op 7 juli 1585 tekent koning Hendrik III het verdrag van Nemours met de Hertog van Guise, de leider van de katholieke Ligue. In het daaropvolgende edict van 19 juli worden de eerder verleende rechten van de protestanten in Frankrijk grotendeels herroepen. Scaliger vreest dat hij voor een tweede keer gedwongen wordt om Frankrijk te verlaten.¹³⁶ Als gevolg van de oorlog slinken bovendien de economische activiteiten in het Franse koninkrijk in de periode 1585-1595. Scaliger raakt in deze periode steeds dieper in een isolement, wat voor hem een

¹³⁶ *Correspondence* [1585] 10 22 aan Pithou en 1585 11 04 aan Claude Dupuy.

stagnatie in de toevoer van boeken en handschriften betekent.¹³⁷ Toch reist Scaliger vanaf halverwege de tachtiger jaren incidenteel van Abain naar Parijs, waar hij zoveel mogelijk kennissen tracht te ontmoeten, bovenal zijn vrienden Dupuy, Pithou en de schrijver Florent Chrestien (1541-1596). De reizen naar Parijs hangen vaak samen met het redactie- of drukproces van zijn uitgaven. Ze stellen hem tevens in de gelegenheid om in de stad de boekhandels te bezoeken.

Tot 1593 richt Scaliger zich op contacten in Parijs. Het zijn daar vooral de in het Parlement werkende juristen en geleerden die Scaliger regelmatig benadert en aanschrijft. In zijn tweede levensperiode, die zich in Leiden afspeelt, zal Scaliger profiteren van het intellectuele klimaat en de uitstekende handelsbetrekkingen met de rest van Europa. Hij zou zijn netwerk in Parijs echter nooit uit het oog verliezen, en hij houdt bovendien de correspondentie in die richting in stand. Verschillende personen uit Scaligers Parijse netwerk reizen op en neer tussen Leiden en Parijs en houden zo de relatie levend. Ook de Nederlandse Republiek onderhoudt goede diplomatieke banden met het Franse koningshuis. Het lot van de Fransen en de Nederlanders is in deze tijd verbonden door hun strijd tegen Spanje. Door deze verbintenis werden er met behulp van betrouwbare tussenpersonen veilige lijnen van communicatie tussen Scaliger in de Republiek en zijn vrienden en relaties in Frankrijk tot stand gebracht.

Scaliger isolement en noodgedwongen verhuizingen weerhouden hem niet van een grote wetenschappelijke productie. Naast de Hebreeuwse titels die hij aan zijn bibliotheek toevoegt, neemt ook zijn interesse voor het Arabisch en andere oosterse talen toe. Het aantal zoekopdrachten naar oosterse boeken dat hij uitzet in zijn netwerk neemt in deze periode sterk toe. Italië is daarbij de spil van zijn aandacht. Begrijpelijk, want Italië, en dan met name Venetië is de belangrijkste markt voor de handel in oosterse boeken uit de Oriënt en de Levant. Veel van de zoekopdrachten zijn gericht aan Pithou en Dupuy, die goede contacten met handelaren en geleerden in Italië onderhouden. Correspondentie en ander verkeer tussen Scaliger en zijn Italiaanse contacten verloopt via Lyon, waar onder anderen de drukker Antoine Gryphe (1527-1599) als tussenpersoon voor Pithou optreedt.¹³⁸ In Lyon vormt Meric de Vic, de *Superintendant de la Justice* een belangrijke schakel met de ambassadeurs uit Rome en Venetië.¹³⁹

Frankrijk onderhield in de zestiende eeuw een sterke diplomatieke band met de Levant. Indirect waren er via Venetië allerlei banden met steden in dat gebied, zoals met Istanbul en Aleppo. Het ligt daarom voor de hand dat Scaliger en andere geleerden ook in deze steden naar boeken op zoek waren. Dat er in de tweede helft van de zestiende eeuw uitstekende kansen lagen om oosterse gedrukte boeken en handschriften te verzamelen in de Levant blijkt uit verschillende brieven van Antoine de Petremol. Petremol, seigneur de la Norroye (?-1604), was tussen 1561 en 1566 ambassadeur van Frankrijk bij de Verheven Porte, het Hof van de sultan in Istanbul. In opdracht van de Franse koning besteedde hij een aanzienlijk deel van zijn tijd in Istanbul aan de jacht op oosterse maar ook Griekse handschriften. In een brief aan Michel de Boistaillé, de toenmalige Franse ambassadeur in Venetië, doet hij verslag van de schaarste aan Griekse handschriften op de plaatselijke

¹³⁷ *Correspondence* 1588 12 13 aan Claude Dupuy: 'Mais je ne suis point à moi, et suis ici parmi les bergers et masons [maçons], n'ayant moi-même de recouvrer un pauvre livre quand j'en ai besoin.'

¹³⁸ *Correspondence* 1573 08 23 aan Pithou. Gryphe drukte een aantal boeken van Scaliger.

¹³⁹ *Correspondence* 1599 08 01 van Meric de Vic, de peetvader van Meric Casaubon (1599-1671), de zoon van Isaac Casaubon.

boekenmarkt. Oosters materiaal was echter in overvloed te koop: 'Wat de Koran betreft in Arabisch schrift en ook soortgelijke boeken zowel over de geschiedenis van de Turken als over hun wetten [...] deze zijn tegen elke prijs te verkrijgen variërend van 10 tot 500 ducaten'.¹⁴⁰

2.10 *Verspreide bibliotheek*

Bijna twintig jaar blijft Scaliger in dienst van Chasteigner. Tussen 1590 en 1593, wanneer Scaliger vaak van verblijfplaats verandert, staan de meeste van zijn boeken opgeslagen in het kasteel van Abain, omdat dat toen blijkbaar de veiligste locatie was. Scaliger schrijft vanuit Preuilly bijvoorbeeld aan Scévole de Sainte Marthe (1536-1623), de Trésorier de France in Poitiers, dat hij zijn boeken in Abain en Agen had moeten achterlaten.¹⁴¹ Ook Agen was dus een plek waar hij werken achterliet. Zo verloor Scaliger de bibliotheek van zijn vader, waarvan de resten in Agen waren achtergebleven, na diens dood uit het oog.¹⁴²

Zelfs in kastelen kan Scaliger zich niet veilig wanen. In mei 1591 wordt het fort van Bellac in het nabijgelegen Preuilly door de katholieken belegerd. De zonen van Chasteigner weren de aanval met succes af,¹⁴³ maar Scaliger vreest dat zijn verblijfplaats in Preuilly ook onder vuur zal komen te liggen. In juli 1591 is het gevaar geweken en ziet hij kans een deel van zijn boeken, inclusief zijn collectie inscripties, van Abain naar Preuilly over te laten brengen. In september 1591 ontvangt Scaliger eindelijk een klein schrijfkastje met daarin een aantal van zijn oosterse boeken uit Abain.¹⁴⁴ De blijdschap zal van korte duur geweest zijn. Niet lang daarna, in oktober, valt het fort bij Touffou en wordt ook Preuilly belegerd. Dit alles beperkt Scaliger uiteraard in zijn communicatie met geleerden, drukkers en agenten.

Als Scaliger uiteindelijk in 1593 uit Frankrijk vertrekt, blijven naar eigen zeggen grote delen van zijn bibliotheek achter in drie verschillende Franse kastelen.¹⁴⁵ Chasteigner

¹⁴⁰ 'Quant à l'Alcoran, si vous le désirez en langue et lettres turquesques, j'entends arabesques, il sera facile de le recouvrer et autres semblables livres tant des histoires de ces Turcs que de leur loy, [...] de tout prix, depuis dix jusques à cing cents ducats.' Geciteerd in: C.D. Rouillard, *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-1660)*. Parijs 1940, p. 9, noot 5.

¹⁴¹ *Correspondence* 1590 07 22 aan Scévole de Sainte Marthe.

¹⁴² Toen Scaliger in 1593 naar Leiden vertrok, bleef een deel van de bibliotheek van zijn vader achter in Agen waar de verzameling in afwezigheid van Scaliger uiteindelijk verloren ging. De bibliotheek was in 1590 blijkbaar al niet meer compleet. Scaliger beklagde zich hierover in *Correspondence* 1590 11 09 aan De Thou: '[...] non plus que ceux qui sont dans Agen, les restes de la bibliotheque de mon pere; qui sera un grand dommage s'ils sont dissipés [...]' Scaliger nam slechts een klein aantal handschriften uit het bezit van zijn vader mee naar Leiden, waar ze nu nog steeds worden bewaard. Zie ook: *Correspondence* 1600 12 25 noot 2 en 1601 08 14 aan de gebroeders Dupuy. 'Les Cordeliers m'ont desrobé mes meilleurs livres à Agen. Ils y ont remis de vieux volumes en droit'. Scaliger, *Secunda Scaligerana*, 1740, s. v. 'Joseph Scaliger', p. 555.

¹⁴³ *Correspondence* 1591 05 28 aan De Thou.

¹⁴⁴ *Correspondence* 1591 09 25 aan Claude Dupuy: 'Aiant receu ces jours un petit bahu où j'avois mis quelques livres es langues estrangeres. [...] Mais le plus beau de toutz c'est un testament en langage dorique que le Seigneur Pinelli donna à Monsieur d'Abain pour me le bailler, lequel vous pouvez estimer les plus excellent de tout ce qui se trouve en pierre ou cuivre, soit pour la grandeur d'icelui, contenant huict grandes pagees, que pour la cognoissance des choses singulieres y continues. [...] C'est que tombant sur ce livre, je ne me suis peu contenir de regretter le malheur qui est cause qu'une si grande peine que j'ai prise s'est trouvée vaine, et laquelle peust-estre ne reusira jamais. Mais et ce livre et quelques aultres seront mis à part pour vous les laisser, affin que si Dieu fait sa volonté de nous, ils ne se perdent. Mais il y a de la longueur à renger et mettre par ordre le tout.'

¹⁴⁵ *Correspondence* 1594 07 18 aan Casaubon. Scaliger schreef dat zijn boeken in Touraine waren achtergebleven.

bevestigt dat beeld. Hij stelt dat boeken van Scaliger in het kasteel van Preuilly zijn achtergebleven nadat Scaliger naar Leiden was vertrokken. In een brief aan Scaliger schrijft Chasteigner dat hij de boeken leest die Scaliger in zijn studeervertrek heeft achtergelaten en dat hij ze zal bewaken in afwachting van zijn terugkeer naar Frankrijk.¹⁴⁶ De brief bewijst dat Scaliger heel bewust een deel van zijn boeken in Frankrijk heeft achtergelaten. Kennelijk verwacht hij niet lang in Leiden te zullen verblijven en op den duur weer naar Frankrijk terug te zullen keren.¹⁴⁷ Dat gebeurde echter niet.

Ook al ontbeert Scaliger tijdens zijn verblijf in verschillende Franse kastelen de toegang tot belangrijke bronnen in zijn bibliotheek, toch schrijft hij tijdens zijn verblijf bij Chasteigner een aantal belangrijke boeken, waaronder zijn editie van het *Astronomicum* (1579) van Manilius en *De emendatione temporum* (1583). Scaliger stelt rond het jaar 1579 ook een korte spraakkunst van het Ethiopisch samen.¹⁴⁸ Dat was geen geringe prestatie zonder volledige toegang tot bronnenmateriaal en andere naslagwerken. *De emendatione temporum* verscheen op 1 augustus 1583 in Parijs, bij Sébastien Nivelle. In dit werk brengt Scaliger een groot aantal verbeteringen aan op de tijdrekenkunde en de bestaande historische kalenders. Het boek legt een grondslag voor de systematische beoefening van de chronologie van de oudheid vanuit een breed perspectief. In hetzelfde jaar verschijnt een heruitgave bij Robert Estienne.¹⁴⁹ Scaliger zette met dit werk een nieuwe standaard voor filologisch onderzoek naar teksten uit de klassieke wereld en het Nabije Oosten. Zijn kennis over dit onderwerp overtrof op dat moment die van alle Europese geleerden.¹⁵⁰

Scaligers *De emendatione temporum* onderscheidde zich van soortgelijke publicaties van tijdgenoten doordat hij aantoonde dat de oude geschiedenis zich niet beperkte tot de periode van de Grieken en Romeinen, maar ook die van de Babyloniërs, Perzen, Egyptenaren en de Joden omvatte. Bovendien verwerkte Scaliger in deze publicatie de nieuwe astronomische principes die Nicolaas Copernicus (1473-1543) en Tycho Brahe (1546-1601) hadden ontwikkeld en gepubliceerd. Uit de tweede druk van het boek blijkt hoezeer Scaliger zich met deze bronnen heeft beziggehouden en op welke wijze hij ze heeft verwerkt in de tekst. Scaliger beschrijft de chronologische systemen van verscheidene West-Aziatische en Noord-Afrikaanse volkeren. In het zevende hoofdstuk met de titel *Quid est de computibus annalibus nationum* bespreekt Scaliger oosterse kalenders van onder anderen de Joden, Samaritanen, Abessyniërs, Kopten, Arabieren, Perzen en Armeniërs. Deze worden gedrukt in hun eigen letterschrift en voorzien van een Latijnse vertaling en een Hebreeuwse transcriptie. Scaligers prestatie om de moeilijk toegankelijke teksten met uiterst gebrekkige hulpmiddelen te ontcijferen, dwong wederom groot respect af onder tijdgenoten.¹⁵¹

¹⁴⁶ *Correspondence* 1592 09 22 van Chasteigner: 'J'employe le temps à regarder mes livres qu'avez prins la peine de me si bien choisir comme mes plus favoris et que m'aviez laissé sur la table de vostre estude.'

¹⁴⁷ Molhuysen, *Bronnen*. I. 1913, p. 259*.

¹⁴⁸ W.M.C. Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars van het Arabisch in Nederland*. Utrecht 1931, p. 48.

¹⁴⁹ Een tweede druk werd gepubliceerd te Leiden bij Raphelengius in 1598 en een derde postuum te Genève in 1629. De tweede druk verschilt aanzienlijk van de eerste editie in o.a. een meer nauwkeurige en gedetailleerde datering van verschillende gebeurtenissen in het leven van Christus. Cf. M.H. de Lang, *De opkomst van de historische en literaire kritiek in de synoptische beschouwing van de evangeliën van Calvijn (1555) tot Griesbach (1774)*. Leiden 1993, *Excurs III: Josephus Scaliger* p. 79.

¹⁵⁰ C.S.M. Rademaker, 'Scriverius and Grotius' in: *Quaerendo*, 7 (1977), p. 47.

¹⁵¹ Scaliger en de andere geleerden van de zestiende en zeventiende eeuw waren gedwongen om zelf hun eigen hulpapparaat te vervaardigen, vooral waar het het Arabisch aangaat. Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*. 1931, p. 47.

2.11 Eerste stappen in bestudering van het Arabisch

In de *Scaligerana* vertelt Scaliger hoe hij het Arabisch heeft geleerd van zijn vader: 'In het Arabisch en andere talen is mijn vader zeer bedreven, maar niet in het Duits.' waarbij in de marge is toegevoegd 'vanaf die tijd heb ik beide [talen] geleerd'.¹⁵² Het is echter toch niet erg waarschijnlijk dat Scaliger het Arabisch van zijn vader heeft geleerd, omdat er geen enkel bewijs is van deze stelling buiten de bewering van Scaliger zelf. Het is aannemelijker dat Scaliger senior wat Arabische woorden kende vanwege zijn interesse in medische teksten, waarvan er oorspronkelijk een aantal in het Hebreeuws en Arabisch was geschreven. Gedurende de zestiende eeuw circuleerden in Europa verschillende vertalingen van deze medische teksten met af en toe een Arabische passage, de Canon van Avicenna is daarvan een voorbeeld.¹⁵³ De bewering dat J.C. Scaliger het Arabisch machtig was, mist een solide onderbouwing: in geen van zijn vaders publicaties is er overtuigend bewijs te vinden van een grondige kennis van het Arabisch.

De sterke interesse in het Arabisch rond 1600 ontstond in Frankrijk – dus na de tijd van Scaliger senior – was een gevolg van de contacten tussen Franse ambassadeurs en diplomaten met het hof in Istanbul. De aandacht die naar Arabische teksten op het gebied van de astronomie, wiskunde en geneeskunde uitging, verklaart het grote aantal professoren die aan het Collège Royal maar ook elders zowel Arabisch als wiskunde of geneeskunde doceerden, zoals de arts en diplomaat Arnoult de Lisle (1556-?) en Étienne Hubert (1567/68-1614).¹⁵⁴ De diepgaande studie naar de Bijbel en met name het Oude Testament, overtuigde geleerden dat kennis van het Arabisch bij zou kunnen dragen aan het oplossen van een aantal taalkundige onduidelijkheden in de originele Hebreeuwse bijbeltekst. Daarnaast werd het Arabisch ook bestudeerd voor missionaire doeleinden.¹⁵⁵

Als Scaliger in 1573 onderzoek start naar klassieke teksten voor zijn editie van het astronomische gedicht van Manilius, wakkert dat ook zijn interesse aan naar het onderzoeken van teksten in oosterse talen.¹⁵⁶ Scaliger hoopt in deze nog grotendeels onbekende talen nieuwe informatie te vinden over kalenders en tijdrekening. Maar wil hij die informatie onttrekken aan deze bronnen – zo beseft hij – dan zal hij ook de talen waarin ze zijn gesteld moeten leren. Vanaf de jaren 1575-1577 groeit Scaligers interesse voor oosterse talen dan ook. Zijn kennis van het Arabisch is op dat moment al enigszins gevorderd. Scaliger blijkt in die jaren al minstens één manuscript van de koran te bezitten.¹⁵⁷

¹⁵² *Scaligerana* 1740, p. 112 onder *Linguae sacrae*: 'Linguam Arabicam Pater Jul. Scaliger callebat, nec ejus omnino sum ignarus nec germanicae etiam' met in de marge 'Ab eo tempore utramque didici'.

¹⁵³ Zoals de vertaling door Andrea Alpago van Avicenna, *Liber canonis, de medicinis cordialibus et Cantica* [...]. Venetië 1544. Scaliger was zelf in het bezit van een vertaling van Avicenna, *Liber Canonis, De medicinis cordialibus, et Cantica*, met commentaar van Andreas Bellunensis, gedrukt te Bazel in 1556. Scaliger voorzag dit boek van annotaties. Zie: Veilingcatalogus 1609, p. 10: *Avicenna, Bellunensis. Basil. [15]56.

¹⁵⁴ De combinatie van beide disciplines vinden we aan het einde van de zeventiende eeuw ook terug bij de hoogleraar Jacobus Golius in Leiden.

¹⁵⁵ A. Hamilton en F. Richard, *André du Ryer and Oriental Studies in Seventeenth-Century France*. Oxford 2004, p. 16.

¹⁵⁶ In *Correspondence* 1573 08 23 aan Pithou wordt voor de eerste keer het Manilius-project aangekondigd. De uitgave verscheen in 1579.

¹⁵⁷ Zelfs tegen het einde van zijn leven blijkt Scaliger genoeg te hebben aan dit exemplaar met de complete tekst van de Koran (waarschijnlijk UBL MS Or. 258). Hij meldt Johannes Lydius (1579-1643) naar aanleiding van de veiling van de bibliotheek van de Friese hoogleraar Grieks Johannes Theodoretus Arcerius (1538-1604), dat

Hij wil dit manuscript met een ander handschrift van de koran in het bezit van een niet nader genoemde kennis van Dupuy vergelijken om de fouten in zijn eigen exemplaar te kunnen verbeteren. Zijn Koran is namelijk in een slecht leesbare hand geschreven. Een deel van de tekst is bovendien niet goed te lezen omdat het boek te strak is ingebonden.¹⁵⁸

In 1576 rondt Scaliger de correctie van zijn editie van Catullus, Tibullus en Propertius af en richt hij zijn aandacht meer op het Oosten.¹⁵⁹ Scaliger roept hulp in bij het vinden van nieuwe boeken van Claude Dupuy. Hij waardeert Dupuy omdat die hem al eerder steunde bij de zoektocht naar zeldzame boeken. Scaliger vertrouwt Dupuy toe: 'Mais je ne puis trouver homme à qui je demande de livres rares que vous tout seul [...]'.¹⁶⁰ In dezelfde brief herinnert Scaliger Dupuy eraan hem alsnog de Italiaanse vertaling van de Koran te bezorgen.¹⁶¹ Scaliger doelt op *L'Alcorano di Macometto, nel qual si contiene la dottrina, la vita, i costumi, e le leggi sue. Tradotto novamento dall'arabo in lingua italiana*, bezorgd door Giovanni Battista Castrodardo (1517-1587/88), die in 1547 door Andrea Arrivabene in Venetië was gedrukt.¹⁶² Scaliger wilde heel graag een exemplaar in handen krijgen omdat hij uit de toevoeging op het titelblad opmaakte dat het boek direct uit het Arabisch was vertaald.¹⁶³ Om die reden verwacht Scaliger dat het boek een nuttig vertrekpunt en een belangrijk hulpmiddel zou kunnen zijn om zijn kennis van het Arabisch uit te breiden.¹⁶⁴ Met de nodige vleierij probeert Scaliger de bezorging van deze koran te bespoedigen met een bericht aan Dupuy op 18 december dat jaar; blijkbaar had hij de editie met spoed nodig.¹⁶⁵ 'Het bestaat toch niet dat er geen enkel exemplaar [van deze koran] in de bibliotheken van Parijs aanwezig is?', stelt hij retorisch. De drukker Patisson beschikte zelfs over kennis dat er een exemplaar van het boek in Sens, een stad ten zuidoosten van Parijs, aanwezig zou zijn. De Italiaanse Koran was niet bijzonder zeldzaam, dus waar blijft mijn boek, vraagt Scaliger zich meermaals af. 'Je vous supplie bien fort de trouver le moyen, s'il est possible, de le

hij niet hoeft uit te kijken naar een ander exemplaar van de koran. Scaliger betreurde het overigens dat de collectie van Arcerius buiten zijn weten was verkocht en dat geen van zijn vrienden hem tijdig had geattendeerd op de veiling. *Correspondence* 1604 11 27 aan J. Lydius.

¹⁵⁸ *Correspondence* 1578 05 01 aan Claude Dupuy: 'Mais il est si mal relié que la lettre, outre ce qu'elle est écrite d'une tres mauvaise main, est toute cachée dans la cousture [...]'.
¹⁵⁹ Het boek verschijnt in 1577 en wordt door Scaliger opgedragen aan Dupuy.

¹⁶⁰ *Correspondence* 1576 09 25 aan Claude Dupuy.
¹⁶¹ *Correspondence* 1576 09 25 aan Claude Dupuy: '[...] et vous remercie tres humblement de ce qu'il vous a pleu me le prester, et vous voudrois supplier de vous enquerir si vous pourries trouver un Alcoran tourney d'arabic en italien, imprimé à Venize il y a plus de cinquante ans.'

¹⁶² Er bevindt zich geen exemplaar van dit boek in de collectie van Scaliger in de UBL, maar strikt genomen betreft het hier ook geen boek in een oosterse taal. De titel is niet opgenomen in de Veilingcatalogus 1609. Scaliger herhaalde het verzoek aangaande deze vertaling van de koran in *Correspondence* 1576 12 18 aan Dupuy.

¹⁶³ In de inleiding van het boek beweerde Arrivabene echter dat hij verantwoordelijk was voor de vertaling uit het Arabisch en het redigeren van het werk voor de drukker: 'Questo è Sig. Illustr. l'Alcorano di Macometto, il quale come ho già detto, ho fatto dal suo idioma tradurre e dar alla stampa'. De vertaling was echter gebaseerd op een eerdere vertaling van de Koran in het Latijn door Robert van Ketton. Zie: Pier Mattia Tommasino, *L'Alcorano di Macometto. Stroai di un libro del Cinquecento europeo*, Bologna 2013 en A. Hamilton, 'The Quran in Early Modern Europe' in: J. Schaeps (et al.), *Oostersche weelde. De Oriënt in westerse kunst en cultuur. Met een keuze uit de verzameling van de Leidse Universiteitsbibliotheek*. Leiden 2005, pp. 133-135.

¹⁶⁴ Dit was een beproefde methode onder geleerden om een taal te leren in de vroegmoderne tijd. Casaubon las bijvoorbeeld *Advancement of Learning* (1605) van Francis Bacon om Engels te leren. Cf. W. Sherman, *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia 2007, pp. 13-15.

¹⁶⁵ *Correspondence* 1576 12 18 aan Claude Dupuy.

recouvrer.’ benadrukte hij. Scaliger wijdt in deze periode een aantal brieven aan het opsporen van dit boek, maar al spoedig zou blijken dat alle moeite voor niets was geweest omdat deze koran-editie niet rechtstreeks uit het Arabisch was vertaald en dus in het geheel niet bruikbaar bleek om zijn kennis van het Arabisch verder te verbeteren.¹⁶⁶ Scaliger geeft in zijn brieven na deze speurtocht aan dat hulpmiddelen om de Arabische taal te leren beperkt zijn. Hij kent uiteraard de grammatica van Postel en zegt geen andere Arabisch grammatica’s te kennen. Als de tijd hem gegund is, wil hij er zelf een samenstellen.¹⁶⁷

In het algemeen wantrouwt Scaliger Latijnse transliteraties van Arabisch drukwerk. De ijver waarmee Scaliger het Arabisch bestudeert, komt naar voren in zijn *Thesaurus Linguae arabicae*.¹⁶⁸ Voor deze thesaurus haalde Scaliger informatie uit de door hem verzamelde Arabische boeken en handschriften. Een uitgebreid overzicht van de door hem geraadpleegde Arabische bronnen uit zijn bibliotheek geeft Scaliger in een brief die hij jaren later, in 1608 aan de Parijse arts en arabist Étienne Hubert (Ubertus) stuurde.¹⁶⁹ Om echt goed tot de taal door te dringen wil hij – dat hebben we al meermalen gezien – de hand leggen op Arabische bronteksten. Omdat hij ondervindt dat die bronteksten niet wijdverbreid in bibliotheken aanwezig zijn, besluit Scaliger zelf een bibliotheek aan te leggen met boeken in deze taal.

In een brief van Scaliger in 1577 aan Dupuy komt zijn onstilbare honger naar nieuwe boeken naar voren en geeft hij aan hoezeer hij snakt naar de aanvoer van nieuwe teksten. Hij heeft al tijden geen boeken meer ontvangen die zijn fantasie prikkelen en aanzetten tot nieuw onderzoek.¹⁷⁰ Het tekort aan boeken drijft Scaliger naar eigen zeggen tot wanhoop. Dit gemis is gedurende zijn hele leven een drijfveer om zijn correspondenten te bestoken met wensen en hen te belasten met zoekopdrachten zelfs voor soms moeilijk te traceren en zeldzame boeken. Zo vraagt Scaliger naar het Nieuwe testament (*Novum Testamentum Hirlandicum*) in het *Gaelic* (Iers).¹⁷¹ Ook wenst hij in het bezit te komen van een IJslandse Bijbel (*Gudbrands Biblia or Biblia það er Øll Heilög Ritning vtlögð a Norraenu: með formalum Doct. Martini. Lutheri*. Prentað a Holum, af Jone Jons Syne 1584) [Afb. 11] en richt daartoe een verzoek aan Geverhard Elmenhorst, die, zo berichtte hij Scaliger hoopvol, de Bijbel in Kopenhagen verwacht te kunnen kopen.¹⁷²

¹⁶⁶ *Correspondence* 1577 02 12 aan Claude Dupuy. Scaliger ontving een exemplaar van dit boek in het begin van 1577. Het boek stelde Scaliger zeer teleur. Dit boek bevindt zich niet in de huidige collectie van Scaliger.

¹⁶⁷ *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon.

¹⁶⁸ Thans UBL SCA 212. Dat Scaliger ook hoog opgaf over zijn collectie Arabische handschriften komt naar voren als hij deze collectie vergelijkt met de lexicografische geschriften van Phrynichus Atticista (tweede eeuw v. Chr), die de geleerden het puurste Attisch bij hebben gebracht. Scaliger beweert dat zijn tijdgenoten door zijn collectie het meest pure Arabisch kunnen leren. Cf. *Correspondence* 1602 01 23 aan Lindenbrogius.

¹⁶⁹ *Correspondence* 1608 03 22 aan Ubertus.

¹⁷⁰ *Correspondence* 1576 12 18 aan Claude Dupuy.

¹⁷¹ *Testamentum Novum Domini nostri et Salvatoris Jesu Christi, ad verbum translatum e Graeco in Gaelicum (sc. Hibernicum)* of *Tiomna Nuadh ar dTighearna agus ar Slanaightheora Josa Criosd: ar na tarruing gu firinneach as gréigis gu gáoidheilg* vertaald in het Iers door Hülliam O. Domhnuill (William Daniel) (Dublin 1602).

¹⁷² *Correspondence* 1602 11 12 van Elmenhorst en 1602 12 05 aan Elmenhorst. Het exemplaar met de opdracht ‘Viro illustri incomperabilio Iosepho Scaligero Iul. Caes. Fil. Generbrardus Elmenhorst D.D.’ behoort tegenwoordig tot de collectie van Lincoln College Oxford [L.4.11 SR K 4]. Scaliger noteerde op de titelpagina ‘Hallgrimús Theodori F. Islandus. Kopenhagen. 1602. 24 o[cto]bris’.



11. Titelblad van de IJslandse Bijbel. (Holum, Jone Jons Syne 1584). [Lincoln College Oxford L.4.11 SR K 4].

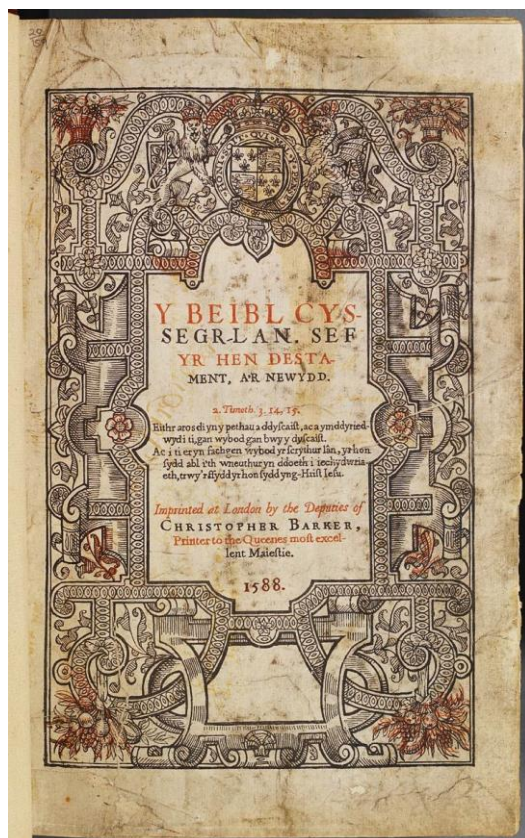
Deze Bijbel in het IJslands heeft haar weg inderdaad naar Scaliger gevonden, maar kwam noch in de Veilingcatalogus 1609 of het legaat terecht omdat Daniel Heinsius zijn oog had laten vallen op dit exemplaar.¹⁷³ Ook de Ierse Bijbel en de Bijbel in het Welsh [Afb. 12] kwamen wel in het bezit van Scaliger, maar bleven net als de Bijbel in het IJslands, uiteindelijk buiten Scaligers legaat van boeken in vreemde talen dat naar de Leidse Universiteitsbibliotheek zou gaan.¹⁷⁴ Er wordt door Scaliger in brieven ook geïnformeerd naar een *Biblia Danica*¹⁷⁵ en een Bijbel in het Vandaals.¹⁷⁶ Voorzover bekend zijn deze twee Bijbels echter niet in het bezit van Scaliger gekomen.

¹⁷³ *Correspondence* 1604 01 16 en 1604 06 14 van Woverius.

¹⁷⁴ Het exemplaar uit het bezit van Scaliger is uiteindelijk in de bibliotheek van Nicolaas Heinsius terechtgekomen. Zie: Heinsius' veilingcatalogus, p. 10, nr. 195: N.Testamentum Irlandicum, 1602 met de toevoeging *Ex biblioth. Scaligeri*.

¹⁷⁵ Hier wordt mogelijk de *Biblia, det er, den ganzske Hellige Scrifft, paa Danske, igen offuerseet oc prentet effter salige oc høylofflige ihukommelse, Kong Frederichs den II Befalning*. Kopenhagen, M. Vingaard 1589 bedoeld.

¹⁷⁶ *Correspondence* 1600 11 20 aan Martinus Lydius (1539/1540-1601).



12. Titelblad van *Y Beibl Cyssegr-Lan Sefyr Hen Destament. Ar Newydd* (Londen, Christopher Barker 1588), de eerste vertaling van de complete Bijbel, mét de *Apocrypha* in het Welsh.

Incidenteel werpt Scaligers vasthoudendheid vruchten af en wordt er een bijzonder boek bij hem in Leiden afgeleverd. Bijvoorbeeld een exemplaar een Bijbel in het Welsh, die Richard ‘Dutch’ Thomson (ca. 1570-1613) vanuit Engeland aan Scaliger toestuurt.¹⁷⁷ Thomson studeerde in 1590 bij Vulcanius en Drusius sr. in Leiden en reisde enige jaren later – in 1593 – naar Leiden om daar Scaliger te ontmoeten, die zich zojuist in de stad heeft gevestigd.¹⁷⁸ Thomson is een geleerde die gedurende de jaren negentig van de zestiende eeuw voortdurend door heel Europa zwerft. Hij reist regelmatig door Duitsland en hij bezoekt met enige regelmaat ook Engeland om daar in de bibliotheken van de colleges te zoeken naar handschriften en boeken. Ook in Genève en in Italië jaagt Thomson voortdurend op boeken voor zijn vrienden op het continent, vooral voor Scaliger maar ook voor Vulcanius en Casaubon. Dit maakt Thomson tot een nuttige en vooral actieve agent voor Scaliger in zijn zoektocht naar zeldzame boeken.

¹⁷⁷ *Correspondence* 1603 03 07 aan Thomson; 1604 08 09 en 1605 09 03 aan Thomson; 1604 02 28 aan De Laet en de brief van 30 juni 1604 van Thomson aan Petrus Scriverius (UBL BPL 748) in: P. Botley, *Richard ‘Dutch’ Thomson, c. 1569-1613 The Life and Letters of a Renaissance Scholar*. Leiden 2015, pp. 285-287. *Y Beibl Cyssegr-Lan Sefyr Hen Destament. Ar Newydd* (Londen, Christopher Barker 1588) is de eerste vertaling van de complete Bijbel, mét de *Apocrypha* in het Welsh. De Bijbel werd gedrukt door William Morgan (1545-1604). In de *Veilingcatalogus* 1609 komt op pagina 50 een exemplaar voor van een *Biblia lingua Cambrica sive Wallica. fol. Londini 1588*. De UBL bezit weliswaar een exemplaar van deze Bijbel [UBL 1370 D 8], maar die is niet afkomstig uit de bibliotheek van Scaliger. De huidige verblijfplaats van het exemplaar uit Scaligers bibliotheek is onbekend.

¹⁷⁸ Pattison, *Casaubon*. 1875, pp. 62-63.

In 1599 vestigt Thomson zich definitief in Cambridge en 'often consulted on the availability of (oriental) books and manuscripts on the Island' wordt hij één van Scaligers meest betrouwbare tussenpersonen in Groot Brittanië. Thomson weet in Engeland de hand te leggen op verschillende Hebreeuwse boeken. Hij biedt Scaliger aan om meer bijzondere boeken voor hem te zoeken, zoals een Russische Bijbel (*Biblia Slavonica*).¹⁷⁹ Scaliger stuurt Thomson ook lijstjes met boeken die hij aan zijn bibliotheek wenst toe te voegen. Naar aanleiding hiervan ontvangt Scaliger bijvoorbeeld een exemplaar van Maimonides' *Moreh nevukhim* (*De Gids der Verdoolden*), dat door Thomson in Londen gekocht wordt, omdat hij geen exemplaar in Cambridge kan vinden.¹⁸⁰ Mogelijk is dit exemplaar samen met nog twee andere niet nader geïdentificeerde Hebreeuwse boeken die Thomson in december 1601 via Denis Perrot in Londen aan Scaliger stuurt, afkomstig van een publieke verkoop in 1601.¹⁸¹ Thomson maakt voor het versturen van de boeken gebruik van de diensten van Raphelengius en andere boekhandelaren die de boekenbeurs in Frankfurt bezoeken, maar hij gebruikt ook een alternatieve route die via Middelburg naar Londen loopt.¹⁸²

In Londen spelen de Franse ambassadeur aan het Engelse hof Jean de Thuméry¹⁸³ en de Italiaanse boekhandelaar Ascanio de Renialme (of Renialmi) een belangrijke rol bij de verzending van boeken die Thomson voor Scaliger en andere geleerden op het continent vindt.¹⁸⁴ De betaling van deze boeken verloopt doorgaans via Raphelengius in Leiden, maar er vinden ook betalingen plaats via de *Officina Nortoniana*, een gespecialiseerde Londense boekhandel van de neven Bonham (1565-1635) en John (+ 1612) Norton.¹⁸⁵

Johannes de Laet (1581-1649) speelt eveneens een sleutelrol bij de verwerving van nieuwe boeken voor Scaliger. Hij heeft van 1597 tot 1602 in Leiden bij Scaliger gestudeerd en woont in de periode 1603-1607 in Londen. De Laet heeft met enige regelmaat contact met Thomson in Cambridge.¹⁸⁶ Zo speurt hij in 1604 voor Scaliger naar een ander exemplaar ter vervanging van zijn incomplete Bijbel in het Gaelic. Thomson, zonder het exemplaar goed

¹⁷⁹ Het is onduidelijk of Thomson aan Scaliger heeft voorgelegd of deze Bijbel voor hem gekocht moest worden. Het gaat om een exemplaar van het Oude en Nieuwe Testament in Cyrillische letters met de titel *Wiwlia, sinetz Knigi, wetchago i nowago sawieta pojasiu slowenska*. Ostrog 1581. Brief van 30 juni 1604 van Thomson aan Petrus Scriverius (UBL BPL 748) in: Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, pp. 285-287.

¹⁸⁰ *Correspondence* 1601 08 23 aan Thomson en brief van Thomson aan Denis Perrot te Londen uit de eerste helft van 1601 in: Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, pp. 252-253.

¹⁸¹ *Correspondence* 1601 08 23 van Thomson; Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, p. 111. De verkoop betreft een uitgebreide bibliotheek van een geleerde waarin zich voor Scaliger veel interessante Hebreeuwse boeken bevinden. Mogelijk betreft dit de verzameling van Richard Hooker (1554-1600) die een groot deel van zijn leven als docent Hebreeuws aan de Universiteit van Oxford verbonden was. Zie voor de inventaris van Hookers bezittingen, inclusief zijn rijke bibliotheek (de boeken zijn helaas niet per titel beschreven): R. Keen, 'Inventory of Richard Hooker, 1601' in: *Archaeologia Cantiana being transactions of the Kent Archaeological Society* 70 (1956), pp. 231-237.

¹⁸² Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, p. 154.

¹⁸³ P. Laffleur de Kermaingant, *L'Ambassade de France en Angleterre sous Henri IV. Mission de Jean de Thuméry, sieur de Boissise (1598-1602)*. Parijs 1886.

¹⁸⁴ Botley, *Richard 'Dutch' Thomson*. 2015, p. 188, Zie voor Renialmi: R.B. MacKerrow, red. *A Dictionary of Printers and Booksellers in England, Scotland and Ireland and of Foreign Printers of English Books, 1557-1640*. Oxford 1968, pp. 225-228.

¹⁸⁵ *Correspondence* 1601 08 23 aan Thomson. Zo verkreeg Scaliger o.a. een exemplaar van Maimonides, *Sefer Moreh nevukhim* [...]. Venetië 1553. [UBL 877 B 12; zie Catalogus Sabbioneta 1553].

¹⁸⁶ R.H. Bremmer Jr en P.G. Hoftijzer, red., *Johannes de Laet (1581-169): A Leiden Polymath*, special issue of *Lias. Sources and Documents Relating to the Early Modern History of Ideas*, vol. 25/2 (1998), pp. 135-229, vooral Bremmer, 'The correspondence of Johannes de Laet' op pp. 139-164.

te hebben gecollationeerd, stuurt het door aan Scaliger.¹⁸⁷ Ook De Laet ontvangt van Scaliger verlanglijstjes met oosterse boeken. Hij brengt Scaliger daarnaast op eigen initiatief op de hoogte van de Hebreeuwse boeken die in Londen te koop zijn.¹⁸⁸ Niet altijd leidt dat tot aanschaf. Scaliger laat naar aanleiding van een aanbod tot aankoop van De Laet van een exemplaar van de Arabische grammatica van Ibn al-Hajib weten dat hij al verschillende boeken in het Arabisch bezit, waaronder deze grammatica: 'Caphiam Arabicam habeo, eandem quam designas.'¹⁸⁹ Thomsons activiteiten in Engeland leiden evenmin tot een gegarandeerde aanschaf door Scaliger. Intrigerend is Thomsons bericht over een collectie Arabische boeken die met een handelaar in Londen is gearriveerd in 1604 en waarvan Thomson een catalogus voor Scaliger zal opstellen.¹⁹⁰ Scaliger toont daarvoor grote interesse, maar hij houdt de boot af omdat hij al een flink aantal Arabische gedrukte boeken bezit.

Dat hij die boeken al veel eerder voorhanden had, blijkt uit een project in Frankrijk. In 1577 werkt Scaliger, verstoken van zijn boeken en omringd door oorlogsgeweld, namelijk al aan een project waarbij het Arabisch een rol speelt. In een brief aan Lipsius schrijft Scaliger dat hij werkt aan de samenstelling van een *Hexapla* of zestalig Psalterium, waarin verdeeld over zes kolommen teksten in het Hebreeuws, Syrisch, Ethiopisch, Arabisch, Grieks en in het Latijn zijn opgenomen.¹⁹¹ Naast aantekeningen en een filologisch commentaar voegt hij een aantal basale regels aan het geschrift toe over hoe men zich de oosterse talen eigen kan maken. Hij had een aantal voorbeelden tot zijn beschikking, zoals de uitgave van Postels *Linguarum Duodecim Characteribus Differentium Alphabetum [...]* (1538), het *Psalterium*,

¹⁸⁷ *Correspondence* 1604 02 28; 1604 05 22 en 1604 09 07 aan De Laet. Scaliger schreef in de eerste brief over de twee Bijbels: 'Nihil illis addo, nisi uno verbo, quod pluribus a te contendi, ut Biblia illa et Novum Testamentum Hibernicum, quod Thomson promiserat, mihi curentur.' Het *Novum Testamentum Hibernicum* is de *Tiomna Nuadh ar dTighearna agus ar Slanuigheora Iosa Criosd*, [...] van 1602. Zie over deze Bijbel: Botley, Richard 'Dutch' Thomson. 2016, p. 288, noot 5.

¹⁸⁸ *Correspondence* 1603 07 12 aan De Laet. Deze lijst is niet bewaard gebleven.

¹⁸⁹ *Correspondence* 1605 11 15 aan De Laet. *Grammatica arabica dicta Kaphia autore filio Alhagiabi Kāfiya*, Rome, In typographia Medicea, 1592 [UBL 839 C 25; zie Catalogus Rome 1592: 2]. Dit is een korte syntaxis van de Arabische taal, geschreven in de dertiende eeuw. Bij de Arabische versie werd een aantal exemplaren voorafgegaan door de Latijnse titel *Grammatica Arabica dicta Caphia auctore filio Alhagiabi*. Raimondi bereidde een Latijnse vertaling van het werk voor, die niet is verschenen (G.A. De Gubernatis, *Matériaux pour servir à l'histoire des études orientales en Italie*. Parijs 1876, p. 204). [UBL 839 C 25 en 839 C 26; zie Catalogus Rome 1592:2 en Rome 1592:3].

¹⁹⁰ *Correspondence* 1604 09 07 van De Laet. Deze collectie Arabische boeken werden wellicht meegenomen van het continent in het gevolg van de onderhandelaars aan de Somerset House Conference: een vredesakkoord dat op 16 augustus 1604 in Londen werd gesloten tussen Engeland enerzijds en Spanje en de Spaanse Nederlanden anderzijds.

¹⁹¹ *Correspondence* 1577 02 12 aan Lipsius: 'Conabor tamen, si possum, editionem Psalterii mei quam molior, aut per me, aut per alium emitter. Hexaplun feci, Hebraice, Syriace, Aethiopice, Arabice, Graece, et Latine, una cum scholiis, et in eas aliquot linguas praeceptis'. Cf. De Landtsheer, 'Justus Lipsius en Josephus Justus Scaliger', Hoftijzer, *Adelaar in de wolken*. 2005, pp. 59-92, (met name pp. 61-62, 66.) Een *Hexapla* is volgens bijbelwetenschapper Origenes de benaming voor een studiebijbel van het Oude Testament in zes kolommen. Origenes vergeleek de Griekse Septuagint woord voor woord met de originele Hebreeuwse geschriften en andere Griekse vertalingen. Er is ons geen handschrift van een *Hexapla* bekend in het legaat van Scaliger. Het geschrift komt ook niet voor in Molhuysen, *Codices Scaligerani*. 1910, Van der Heide, *Hebrew Manuscripts*. 1977 en in Witkam's *Inventory*.

Hebraeum, Graecum, Arabicum, & Chaldaicum [...] (Genua 1516) van Augustinus Justinianus en de *Introductio in Chaldaicam linguam* door Theseus Ambrosius Albonesius uit 1539.¹⁹²

Scaliger heeft blijkbaar lang met het plan rond gelopen om het Psalter uit te geven, want pas in 1595 dringt De Thou er bij hem op aan het boek te laten verschijnen.¹⁹³ Hoewel het boek nooit is uitgegeven, geeft het wel degelijk blijk van de kennis, soms zelfs diepgravende kennis, die Scaliger reeds in 1577 van de oosterse talen had, vooral van het Hebreeuws. Hieruit mogen we opmaken dat Scaliger bijzondere belangstelling aan de dag legde voor boeken waarin de verschillende oosterse talen in kolommen onderling worden vergeleken maar ook met het Grieks. Tegelijk waren dergelijke boeken in zijn ogen geschikt voor het leren van andere talen, zoals het Arabisch. Het project geeft in ieder geval aan dat Scaliger in Frankrijk al over een aantal (gedrukte) Arabische boeken beschikte en dat hij de nodige kennis van de taal had opgedaan. Zijn tijdgenoten wisten dat ook, want steeds vaker sturen ze Scaliger Arabische manuscripten en documenten toe.

¹⁹² UBL 873 C 1-1; 1368 C 2; 1497 D 23; zie Catalogus Parijs 1538; Genua 1516 en Pavia 1539. In verschillende exemplaren van Justinianus, *Psalterium Hebraeum, Graecum, Arabicum, & Chaldaicum* is *Chaldaicum* met de hand vervangen door *Aethiopicum*.

¹⁹³ *Correspondence* 1595 10 31 van De Thou: 'Cela vous donnera courage de nous donner vostre Psautier.'